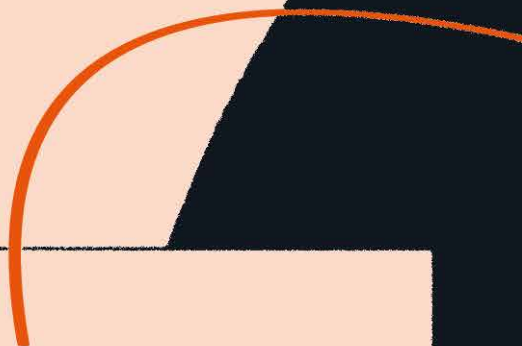
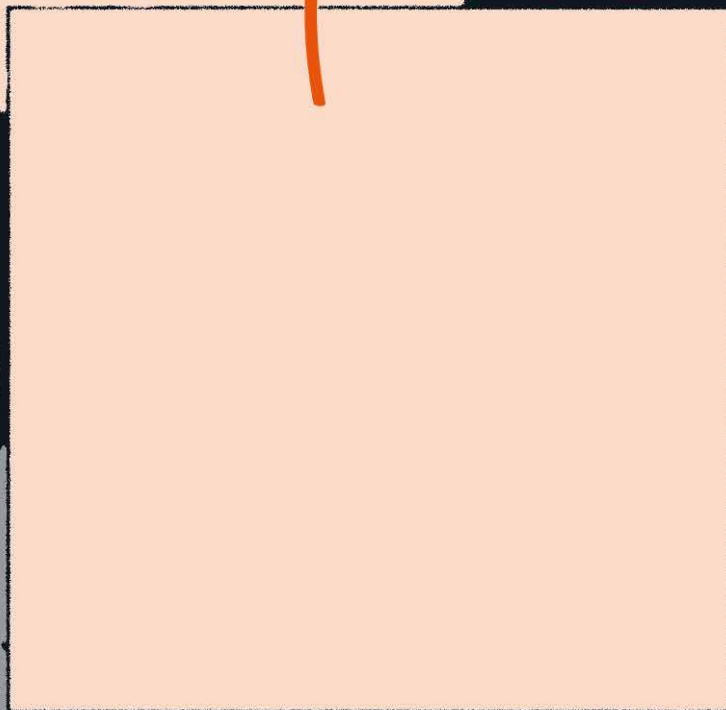

Společenské vědy
a audiovize
Helena Bendová,
Matěj Strnad *(eds.)*

Společenské vědy
a audiovize
Helena Bendová,
Matěj Strnad *(eds.)*

Společenské vědy a audiovize

Helena Bendová a Matěj Strnad (eds.)

Vydala Akademie múzických umění v Praze (Nakladatelství AMU)

Vědecká redakce NAMU:

prof. Dorota Gremlicová, prof. Jan Bernard, prof. Jan Císař

Rukopis recenzovala prof. PhDr. Milena Bartlová, CSc.

Vydání v elektronickém formátu první (podle 1. vydání v tištěné podobě)
Praha 2015

© Akademie múzických umění v Praze, 2014

© Helena Bendová a Matěj Strnad (eds.), 2014

Graphic design© Linda Dostálková, 2014

Translation© František Čermák, Petr Dytrt, Jiří Fiala, Ota Friedman, Helena Giordanová, Antonín Handl, Michael Hauser, Miloš Kopal, Oldřich Kuba, Jakub Marek, Miroslav Petříček, Tomáš Pivoda, Martin Pokorný, Stanislav Polášek, Karel Thein, Milan Váňa, Vojtěch Zachník, Štěpán Zbytovský, 2014

Editoři a redakce překladů: Helena Bendová, Matěj Strnad

Konzultanti doslovů: Radim Brázda, Kamil Činátl, Dana Fajmonová, Bohumil Fořt, Josef Fulka, Petra Hanáková, Michael Hauser, Tomáš Marvan, Irena Reifová, Martin Soukup, Csaba Szaló, Miloš Vojtěchovský, Vlastimil Zuska

Jazykové korektury: Jana Křížová

Produkce a licence: Ivana Rybanská, Štěpánka Součková

Redakční spolupráce: Andrea Slováková

ISBN 978-80-7331-346-3 (EPUB)

ISBN 978-80-7331-347-0 (MOBI)

ISBN 978-80-7331-348-7 (PDF)

Tato publikace vznikla na Akademii múzických umění v Praze, kde byla podpořena z prostředků vnitřní grantové soutěže FAMU v roce 2014.

Kniha vznikla i díky laskavé podpoře odboru médií a audiovize MŠMT ČR a Státního fondu kultury ČR.

e-shop: www.namu.cz

Obsah

Helena Bendová, Matěj Strnad——Úvod

7

Ferdinand de Saussure——Předmět lingvistiky a Povaha jazykového znaku

15

Doslov——Ferdinand de Saussure, sémiologie a strukturalismus

34

Sigmund Freud——Něco tísnivého*

41

Doslov——Sigmund Freud a psychoanalýza

72

Frederic Bartlett——Teorie vzpomínání

77

Doslov——Frederic Bartlett, schémata a kognitivní věda

100

Karl Popper——Přehled některých základních problémů

107

Doslov——Karl Popper, metodologie a filozofie vědy

132

Antonio Gramsci——Sešity z vězení, úryvky*

139

Doslov——Antonio Gramsci, ideologie a hegemonie

155

Jan Mukařovský——Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*

161

Doslov——Jan Mukařovský, ruský formalismus a český strukturalismus

193

Theodor W. Adorno, Max Horkheimer——Kulturní průmysl:
osvícenství jako masový podvod*

199

Doslov——Adorno a Horkheimer, kulturní průmysl a frankfurtská škola
225

Maurice Merleau-Ponty——Oko a duch*

231

Doslov——Merleau-Ponty a fenomenologie
258

Louis Althusser——Ideologie a ideologické státní aparáty (Poznámky k výzkumu)*
265

Doslov——Louis Althusser, ideologie, subjekt a státní aparáty
293

Arthur Danto——Umělecká díla a skutečné věci
299

Doslov——Arthur Danto a definice umění
319

Kendall L. Walton——Strach z fikce
325

Doslov——Kendall L. Walton, teorie fikce a emoce recipientů
353

Victor Turner——Rámec, plynutí a reflexe: rituál a drama jakožto veřejná liminalita*
359

Doslov——Victor Turner, rituál, performance a hra
384

Pierre Bourdieu——Úvod ke knize Distinkce: sociální kritika soudnosti
391

Doslov——Pierre Bourdieu a otázka vkusu
402

Michel Foucault——Subjekt a moc
407

Doslov——Michel Foucault, diskurz a archeologie vědění a moci
432

Janice A. Radwayová——Jak ženy čtou milostné romány: interakce textu a kontextu	437
Doslov——Janice A. Radwayová, kulturní studia a aktivní recipienti	467
Hayden White——Otázka vyprávění v současné teorii historie*	473
Doslov——Hayden White, historiografie a teorie	502
Pierre Nora——Mezi pamětí a historií, problematika míst	509
Doslov——Pierre Nora, místa a podoby kolektivní paměti	539
Donna Harawayová——Kyborgský manifest: Věda, technologie a socialistický feminismus*	545
Doslov——Donna Harawayová a posthumanismus kyborgů a opů	578
Daniel C. Dennett——Já jako narativní těžiště	585
Doslov——Daniel C. Dennett, vědomá mysl a narativní identita	603
Judith Butlerová——Subjekty pohlaví/genderu/touhy*	609
Doslov——Judith Butlerová a performativní gender	645
Friedrich Kittler——Počítačový analfabetismus	651
Doslov——Friedrich Kittler a média psaní	669
Miroslav Petříček——Doslov: Úvod do společenských věd	675

Helena Bendová,
Matěj Strnad
———Úvod

Svět, ve kterém žijeme, je výrazně spoluutvářen audiovizuálními médii: z filmů, televize, počítačových her či videí na internetu z velké míry skládáme svoje povědomí o naší současnosti i minulosti. Obrazy a příběhy z audiovizuálních médií nás, aniž bychom si toho často povšimli, navykají na to, co je normální, excesivní, nepřijatelné, co je dobré a špatné. Audiovize nám přináší zábavu, umělecké zážitky a zároveň i určité praktické dovednosti a znalosti, estetické či sociální normy, role, které uplatňujeme v běžném životě a které spolupůsobí na to, kým jsme či kým bychom chtěli být. Abychom pochopili, jak a proč na nás audiovizuální média působí, jak fungují na estetické, ale také psychologické, filozofické či sociálně-kulturní rovině, nestačí je zkoumat čistě v rámci jich samých, z hlediska jejich vlastní historie, tematiky a formální poetiky.

Tento sborník vychází z myšlenky, že film, televizi a další audiovizuální média můžeme skutečně poznat a prozkoumat pouze v rámci interdisciplinárního výzkumu. Naše úvodní čítanka má proto sloužit jako vstupní seznámení s různými obory humanitních a společenských věd a s rozličnými metodami a koncepty, které tyto obory během posledního století vynalezly a jež mohou být velice produktivní, když je přeneseme z jejich mateřského oboru na pole myšlení o audiovizualitě. Naším poněkud paradoxním cílem bylo sestavit sborník zakladatelských, velmi vlivných textů, potažmo autorů z různých společenskovědních kontextů, které jsou podle nás klíčové pro porozumění audiovizi – aniž by však dané texty audiovizi explicitně tematizovaly či většinou i jen zmiňovaly. Domyšlení toho, jak daný vědecký přístup aplikovat třeba na film či internet, jsme ovšem neponechali pouze na důmyslném čtenáři, ale pokusili jsme se ony možné spoje mezi společenskovědními koncepty a audiovizí alespoň lehce naznačovat v dosloveh za jednotlivými texty.

Vysvětlující doslovy jsme do sborníku umístili také s ohledem na to, že naším cílovým čtenářem není primárně vědec už zběhlý v oborech, jež tu prezentujeme – cílíme naopak spíše na začínající vysokoškolské studenty a obecněji veřejnost, jež má

zájem o sofistikovanější, odbornější způsoby uvažování o společnosti a kultuře, aniž by to ale předpokládalo, že se čtenáři v jednotlivých vědách, jež jsou v tomto sborníku zastoupeny – od psychologie, sociologie, přes literární vědu až třeba po filozofii –, orientují. Náš cíl byl edukativní a popularizační: ukázat na konkrétních příkladech slavných textů, respektive autorů, šíři, pestrost a praktickou užitečnost myšlenek, jež se dodnes používají ve společenských vědách, a inspirovat tak čtenáře k dalšímu samostatnému ponoru hlouběji do jednotlivých témat či oborů. Doslovy se snaží čtenáři usnadnit četbu u textů, kde mu jeho případná prozatímní neobeznámenost s daným vědním oborem a jeho specifickými termíny komplikuje pochopení. Doslovy jednotlivé texty zasazují do historického kontextu, vysvětlují jejich metodu a komplikovanější teze, snaží se vyzdvihnout hlavní klady a inovace daného textu, stejně jako upozornit na možné problémy a omezení, jež v sobě ten který přístup skrývá. Neusilovali jsme o nějaké intelektuálně ambiciózní a originální dovětky – doslovy jsou pojaty spíše jako srozumitelně napsaná encyklopedická hesla a je jen na čtenářích, jestli se rozhodnou doplňovat si četbu i doslovy, nebo je úplně vynechají a pustí se do vlastního dobrodružství interpretace jednotlivých statí. Pro usnadnění pochopení jsme také do textů u odborných či nezvyklých termínů občas vložili vysvětlující poznámky pod čarou.

Výběr podkladů do sborníku, jenž si vzal za úkol představit relativně komplexně vědecké uvažování společenských věd, nebyl samozřejmě lehký. Místo oněch konkrétních dvaceti tří textů, jež jsme nakonec vybrali, by jistě bylo možné zvolit i zcela jiné materiály od jiných autorů, které by přitom stejnému účelu – úvodnímu seznámení s klíčovými společenskovědními koncepty minulého století – posloužily stejně dobře. Pro výběr jednotlivých textů, mezi nimiž jsou samostatné články, ale také kapitoly vyjmuté z knih, jsme si nakonec stanovili celkem osm kritérií:

1. Vybírali jsme převážně zakladatelské, dodnes vlivné texty ze společenských a humanitních věd, které byly a stále jsou využitelné

a inspirativní při myšlení o audiovizi. Náš výběr tak byl významně ovlivněn naším předběžným statistickým průzkumem toho, jaké jsou kořeny současného myšlení a psaní o audiovizuální kultuře, tedy kteří autoři jsou nejčastěji citováni v odborných publikacích.

2. Vzhledem k tomu, že tato čítanka je určena primárně studentům vysokých škol z uměleckých a kulturních oborů zaměřených na audiovizi a širší veřejnosti, je pojata jako vstupní seznámení s širokým rejstříkem interdisciplinárních konceptů a metod. V knize se tak setkávají texty z víceméně všech v tomto kontextu relevantních společenskovědních oborů: estetiky, filozofie, literární vědy, sociologie, gender studies, kulturních studií, psychologie, politologie, lingvistiky a antropologie.

3. Jak už bylo zmíněno, hledány byly texty z věd, které se nezabývají primárně audiovizí – nebrali jsme tedy prvotně v potaz texty z mediálních studií, filmové vědy či herních studií, obecně texty, v nichž jsou přímo analyzovány filmy, televizní pořady, videa atd. Zajímaly nás teorie odjinud, které jsou nicméně přenositelné a využitelné i při analyzování audiovize. (Tři texty nakonec v našem výběru filmy či televizi zmiňují – jedná se o texty Baudrillarda, Waltona a Adorna s Horkheimerem, jejich hlavním tématem jsou vždy nicméně určité obecnější teorie, proto jsme je i tak do sborníku umístili.)

4. Podstatné pro nás bylo, aby vybrané texty představily některé (i když samozřejmě ne všechny) klíčové koncepty humanitních a společenských věd 20. století využitelné pro myšlení o audiovizi – ve sborníku jsou tak články a úryvky z knih, které zavádějí či inovativně aplikují pojmy, jako jsou: subjekt, ideologie, gender, znak, jazyk, instituce, autor, kultura, postmoderna, svět umění, kulturní průmysl, fikce, narace, kognitivní schéma, aktivní recepce atp. (Určitým vodítkem k tomu, jaké pojmy a metody se tento sborník snaží představit, jsou názvy doslovů za jednotlivými texty.) Vedle toho lze na textech nepřímo dokumentovat i mnohé z takzvaných obrátů, jimiž si myšlení minulého století prošlo (obrat k jazyku, obrat k naraci, performativní obrat atd.). Konečně

z hlediska úvodního seznámení pro nás bylo důležité vybrat takové texty, které by sloužily jako příklady velmi různých způsobů myšlení/psaní co do stylu, rétoriky a argumentace (řekněme od analytického, přísně logického psaní např. Poppera až po metaforický, esejistický styl kupř. Baudrillarda).

5. Vzhledem k obrovské šíři možných textů jsme se omezili na ty, jež ovlivnily myšlení posledních dvou desetiletí, a tudíž jsou už o něco starší – jinak řečeno, hledali jsme nikoli současné texty, ale texty staré dvacet a více let.

6. Upřednostňovali jsme takové texty, které navzdory svému vlivu nebyly ještě nikdy přeloženy do češtiny. Celkem 14 z 23 textů tak přinášíme v původním českém překladu. Až na dva texty jde přitom o vůbec první české překlady – výjimkou je text Donny Harawayové, který sice v krácené verzi již vyšel, my jsme si však mohli dovolit mnohem reprezentativnější a rozsáhlejší úryvek, a tak jsme se uchýlili k novému překladu; námi vybrané úryvky ze zápisníků Antonia Gramsciho vyšly jen částečně, proto jsme se i v tomto případě rozhodli pro nový překlad. Zbylé texty již sice někdy někde vyšly, většinou se ale jedná o hůře dostupné články z časopisů apod., proto nám jejich znovuutištění a navíc umístění do komentovaného kontextu takovéto úvodní čítanky připadá také užitečné.

7. Hledali jsme především „primární“ texty přinášející nějaký originální myšlenkový posun, nikoli „následné“ texty, které komentují, shrnují, interpretují teorie někoho jiného.

8. Obecným, i když těžko splnitelným cílem pro nás byla pestrost (konceptů, stylů, vědeckých oborů, národností pisatelů) a zároveň vyváženost (v tom smyslu, aby určitá metoda anebo téma příliš nepřevážily v rámci sborníku nad jinými).

Určitý nedostatek předkládaného sborníku plyne z protínajících se ambicí, které se snaží naplnit – chce být nejen čtenářsky přístupný a přitom relativně komplexní ve své snaze podat co možná pestrý obrázek o společenských vědách, ale zároveň i prakticky dostupný z hlediska rozsahu a objemu knihy a její ceny.

Proto jsme se na některých místech uchýlili ke krácení – většinu textů jsme se snažili udržet v rozsahu zhruba 30 stran. (Výjimkou je text Jeana Baudrillarda, u něhož nám nakladatelství, jež na něj vlastní práva, odmítlo poskytnout svolení ke krácení, proto je text o něco delší než ostatní.) Ke krácení jsme se nicméně snažili přistupovat velmi racionálně a s respektem, texty nemrzačit, ale zprostředkovat, ponechat v nich jejich hlavní myšlenky a logiku argumentace. Rozvažování kladů a záporů takového řešení bylo bolestné a lze jen doufat, že nakonec převáží pozitivní přínos sborníku jakožto pozvánky k dalšímu čtení, myšlení i reflektované tvorbě.

Při výběru textů jsme se snažili být si vědomi svých vlastních determinací, geografického, jazykového i sociálně-politického kontextu naší práce, a proto musíme být s konečným výběrem do značné míry i v tomto ohledu – věčně – nespokojeni. Genderové, jazykové i ideologické nevyváženosti jsme se snažili vystříhat, kritériem výběru však nebyla pouze obecná kvalita, ale i samotný vliv – a ten se často v dějinách, bohužel, odvíjel i od jazyka, rasy, pohlaví a sociálního postavení autorů. Nelze si tedy nevšimnout nepoměru mezi počtem ženských a mužských autorů nebo dominance anglicky, francouzsky a německy psaných textů. Stejně jako jednotlivé texty lze tak i celý sborník a výběr textů číst proti srsti, vypořádávat se ne tolik s tím, co říká, ale co neříká, s jeho bílými místy a klást si otázku po zařazení konkrétního textu s ohledem na to, jak a proč se konstituovala naše současná myšlenková východiska.

Navzdory tomuto sebekritickému upozornění na limity výsledného tvaru sborníku si za jeho podobou stojíme. Texty, které jsme zvolili, nejsou vždy bezchybné, ne vždy se zcela ztotožňujeme s jejich metodou a výslednými tezemi, ale všechny jsou podle nás velice zajímavé a inovativní ve své tvorbě nových konceptů a pohledů na skutečnost. Každý z nich považujeme za užitečný a produktivní při rozpohybování našeho myšlení, i když je to někdy třeba i zásluhou kritického nesouhlasu s některými jeho

myšlenkami. Své doslovy jsme nekoncepovali pouze encyklopedicky, ale i s vědomím nutně subjektivního pohledu, který byl posléze ve vzájemné diskusi korigován. Nabízíme tak úhel, který je – jakkoliv editorsky konsenzuální – pouze jeden z možných. Přáli bychom si proto, aby námi vybrané, redigované a doslovené, respektive ctěnými překladateli a překladatelkami zprostředkované, texty podnítily jak samostatné studium, tak cíleně vedenou a kritickou četbu či pedagogickou práci. K takovému přání nás ostatně motivovalo mnoho jednotlivců i několik institucí, klíčových pro iniciování, podporu i realizaci tohoto sborníku.

Poděkování patří na prvním místě Filmové a televizní fakultě Akademie múzických umění (FAMU), na jejíž půdě se obdobně motivovaný kurz pod názvem Úvod do společenských věd už několik let vyučuje a která nám je domácím pracovištěm (konkrétně Centrum audiovizuálních studií). FAMU poskytla velkou část potřebné finanční podpory v rámci svého vnitřního grantu. Vznik knihy byl vedle toho umožněn také díky prostředkům zajištěným granty od Státního fondu kultury a odboru médií a audiovize Ministerstva kultury ČR. Náš dík dále patří Vítu Janečkovi za iniciační myšlenku společenskovědního sborníku, Miroslavu Petříčkovi, Jakubu Vrbovi a Matouši Turkovi za užitečné konzultace, Mileně Bartlové za recenzi celé knihy. O věcnou kontrolu našich doslovů jsme požádali několik odborníků, kteří se na rozdíl od nás na dané vědecké oblasti specializují – za připomínky k doslovům proto děkujeme Radimu Brázdovi, Kamilu Čínátlovi, Daně Fajmonové, Bohumilu Fořtovi, Josefu Fulkovi, Petře Hanákové, Michaelu Hauserovi, Tomáši Marvanovi, Ireně Reifové, Martinu Soukupovi, Csabovi Szalóovi, Miloši Vojtěchovskému a Vlastimilu Zuskovi. V neposlední řadě je pak třeba poděkovat Nakladatelství AMU, v němž tato kniha vznikla. Bez neutuchající povzbudivé energie jeho ředitelky Andrey Slovákové a až detektivní práce produkčního týmu, kterému se podařilo vypátrat a získat práva ke všem námi požadovaným textům, stejně jako bez pečlivé práce jazykové korektorky, grafičky a sazeče, by tato kniha nikdy nevznikla.

Ferdinand de Saussure
———Předmět
lingvistiky a Povaha
jazykového znaku

Ediční poznámka: Z Kursu obecné lingvistiky Ferdinanda de Saussura byly vybrány dva úryvky: třetí kapitola úvodu a první kapitola první části. V textu byly ponechány poznámky, které byly součástí těla textu, tj. zejména poznámky překladatele Jaroslava Čermáka odkazující často ke kritickému, synoptickému vydání Kursu Rudolfem Englerem (kde přehlednější než paginace je Englerův vlastní systém značení, které zachováváme). Pro kompletní znění bohatého poznámkového aparátu odkazujeme čtenáře k českému vydání.

Předmět lingvistiky

1. Jazyk a jeho definice

Co je integrálním a zároveň konkrétním předmětem lingvistiky? Je to otázka obzvláště obtížná a později uvidíme proč. Spokojme se prozatím s tím, že si tuto obtíž budeme uvědomovat.

Jiné vědy pracují s předměty danými předem, které lze pak nazírat z různých hledisek; v naší oblasti nic podobného není. Někdo řekne francouzské slovo *nu* „ nahý“: povrchního pozorovatele to bude svádět k tomu, aby v něm viděl konkrétní jazykový předmět. Avšak pozornější zkoumání v něm odhalí postupně tři či čtyři zcela různé věci podle toho, jakým způsobem se nazírá: jako zvuk, jako výraz určité myšlenky, jako ekvivalent latinského *nudum*¹ atd. Předmět ani zdaleka nepředchází hledisku, a dalo by se říci, že je to právě hledisko, které vytváří předmět; nic nám ostatně předem neříká, že jeden ze způsobů nazírání dané otázky druhým předchází nebo nad nimi převažuje.

Kromě toho, ať už přijmeme jakékoli hledisko, ukazuje nám tento jazykový zjev stále dvě navzájem související tváře, z nichž jedna platí jen skrze druhou.² Například:

(1) Slabiky, jež artikuluje, jsou akustické vjemy vnímané uchem, ale tyto zvuky by bez hlasových orgánů neexistovaly; takto existuje například *n* jen díky vzájemnému vztahu mezi těmito dvěma stránkami. Jazyk tudíž nelze redukovat na zvuk ani oddělovat

zvuk od artikulace v ústech; a naproti tomu zase nelze vymezovat pohyby hlasových orgánů a odhlížet přitom od akustického vjemu.

(2) Připusťme však, že zvuk je něco jednoduchého: dělá pak řeč ten? Nikoliv, je to jen nástroj myšlenky a neexistuje sám pro sebe. A tak se objevuje nová a znepokojivá souvislost: zvuk jako komplexní akusticko-vokální jednotka tvoří s myšlenkou naopak komplexní fyziologickou a mentální jednotku. A to ještě není všechno:

(3) Řeč má stránku individuální a sociální, a jednu si nelze představit bez druhé. Kromě toho:³

(4) Řeč nepřetržitě implikuje zavedený systém i vývoj zároveň, v každém okamžiku je aktuální institucí i produktem minulosti. Na první pohled se zdá velmi jednoduché rozlišit mezi tímto systémem a jeho historií, mezi tím, co je, a tím, co bylo. Ve skutečnosti vztah, který tyto dvě věci sjednocuje, je tak těsný, že je lze stěží oddělit. Byla by tato otázka jednodušší, kdybychom uvažovali o tomto jazykovém jevu v jeho počátcích a kdybychom začínali například studiem řeči dětí? Nikoliv, protože je vážným omylem se domnívat, že problém počátků se v materii řeči liší od problému trvalých podmínek; ze začarovaného kruhu se tak nedostaneme.

A tak, ať už k naší otázce přistupujeme z kterékoli strany, nikde se nám integrální předmět lingvistiky nenabízí. Všude narážíme na toto dilema: buď se zaměříme na jedinou stránku

1 — Ve svých vlastních poznámkách zde de Saussure opět zdůrazňuje tento málo docenovaný fakt: „Abychom úhrn svých propozic mohli vhodně představit, je třeba se postavit na pevné a určité stanovisko. Přikloníme se však jen k tomu závěru, že připustit do lingvistiky jen jediný fakt definovaný pouze sám sebou je nesprávné...“ – diskusi kolem stanovení faktu a určení hlediska v lingvistice věnoval v této souvislosti de Saussure řadu stránek poznámek, z nichž editoři tu užili jen několik vět. Srov. Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Tome I: fasc. 1, 2. Édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967, segment 128 N. Pozn. překl.

2 — V nevydaných poznámkách tu de Saussure mluví o tom, že řeč lze zredukovat na pět šest *dualit* či *párů věcí*, zvláště mezi označovaným–označujícím, individuem–sociální masou, jazykem–mluvou, zvukem–artikulací, zvukem–smyslem, stránkou individuální–sociální, jazykem–jeho historií, jazykem mluveným–psaným. Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 133n. N. Pozn. překl.

3 — De Saussure tu také připomíná v přednáškách fakt různosti jazyka v různém smyslu: jednak se jazyky od sebe liší (v radikálním smyslu) a jednak je diferenciací i v rámci téhož jazyka (v relativním smyslu, zvláště nářeční). Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 143 R. Pozn. překl.

každého problému a budeme riskovat, že nepostřehneme onu dvojstrannost naznačovanou výše; anebo, budeme-li řeč studovat z více stránek zároveň, se nám předmět lingvistiky bude jevit jako neuspořádaná změť věcí různé povahy a bez vzájemné souvislosti. Budeme-li takto postupovat, otvíráme tím dveře několika vědám jako psychologie, antropologie, normativní gramatika, filologie atd., které jasně odlišujeme od lingvistiky, které by si však díky chybné metodě mohly na řeč dělat nárok jako na jeden ze svých předmětů. Z těchto potíží je podle našeho názoru jediné východisko: *od samého začátku je třeba se stavět na půdu jazyka a chápat ho jako normu všech ostatních manifestací řeči*. Mezi tolikerou dvojdomostí se jazyk jediný zdá ve skutečnosti přístupný autonomní definici a skýtá oporu, která uspokojuje naši mysl.

Co to však jazyk je? Podle našeho názoru se neshoduje s řečí, jejíž je pouze určitou, třebaže nejdůležitější částí. Je zároveň společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí, přijatých společenským útvarem proto, aby se užití této schopnosti jednotlivci umožnilo. Jako celek je řeč mnohotvárná a různorodá. Zasahuje zároveň do několika oblastí, fyzické, fyziologické a psychické, a náleží přitom jak do oblasti jednotlivce, tak i společnosti. Nedá se zařadit do žádné kategorie lidských faktů, protože nevíme, jak vymezit její jednotu.

Naproti tomu jazyk je celek sám o sobě a princip klasifikace. Jakmile mu mezi fakty řeči přidělíme místo, zavedeme přirozený řád do souboru, který se žádné jiné klasifikaci nepodvoluje.

Proti tomuto principu klasifikace by se mohlo namítnout, že užívání řeči spočívá ve schopnosti, kterou máme od přírody, zatímco jazyk je cosi nabytého a konvenčního, co by mělo být podřízeno přirozenému instinktu, místo aby nad ním mělo vrch.

Je možné odpovědět toto.

Především není dokázáno, že funkce řeči, jak se manifestuje, když mluvíme, je zcela přirozená, to jest, že naše hlasové ústrojí je určeno k mluvení stejně jako naše nohy k chůzi. Lingvisté v tomto ohledu nejsou ani zdaleka zajedno. Tak například

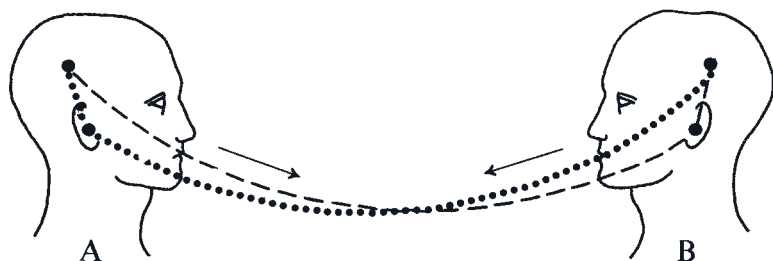
Whitney, který jazyk připodobňuje k jedné z několika společenských institucí, je toho názoru, že svého hlasového ústrojí jako nástroje jazyka užíváme jen náhodou, protože nám to vyhovuje. Lidé by si mohli stejně tak dobře zvolit gesto a místo obrazů akustických užívat obrazů vizuálních. Jeho teze je rozhodně příliš absolutní. Jazyk není společenská instituce podobná jiným ve všech ohledech; mimoto Whitney zachází příliš daleko i v tom, když tvrdí, že naše volba padla na hlasové orgány náhodou, že nám byla svým způsobem přírodou vnucena. Avšak v základním ohledu se zdá, že tento americký lingvista pravdu má: jazyk je konvence a je lhostejné, jaká je povaha dohodnutého znaku. Otázka hlasového ústrojí je tedy v problému řeči sekundární.

Tuto myšlenku by mohla potvrdit i jedna definice toho, co se nazývá *artikulovaná řeč*. V latině *articulus* znamená „článek, člen, pododdělení ve sledu věcí“ a se zřetelem k řeči může artikulace označovat buď členění mluveného řetězu na slabiky, nebo členění řetězu významů na významové jednotky; v tomto smyslu se pak v němčině říká *gegliederte Sprache*, „článkovaná řeč“. Přidržíme-li se tohoto druhého vymezení, můžeme prohlásit, že pro člověka přirozená není mluvená řeč, ale schopnost vytvářet jazyk, tj. systém zřetelných znaků odpovídajících zřetelným idejím. Broca zjistil, že schopnost mluvení je umístěna v třetím mozkovém závitu vlevo vpředu a o jeho zjištění se opíráme výše, když řeči přiřazujeme přirozenou povahu. Víme však, že toto místo je uvedeno do souvislosti se vším, co se k řeči vztahuje, včetně písma. Zdá se, že tato zjištění spolu s pozorováními, k nimž se dospělo u různých forem afázie dané poškozením center lokalizace, naznačují: (1) že různé poruchy ústní řeči jsou vzájemně propletené s poruchami psané řeči stovkami způsobů; že u všech případů i afázie a agrafie je zasažena spíše schopnost evokovat znaky pravidelné řeči nějakým určitým nástrojem, ať už je jakýkoli, než schopnost produkovat ty či ony zvuky nebo psát ty či ony znaky. To vše nás vede k domněnce, že za funkcí různých orgánů existuje obecnější schopnost, která tyto znaky řídí a která je schopností jazykovou

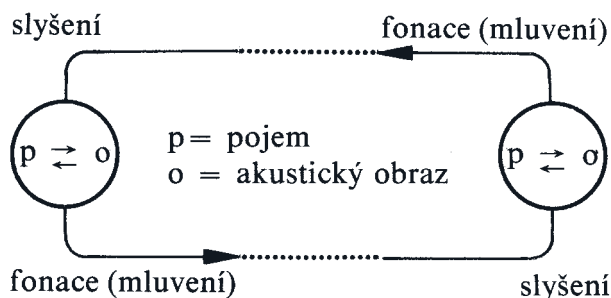
par excellence. A tak dospíváme ke stejnému závěru jako výše.⁴ Pro přiřazení prvního místa ve studiu řeči jazyku můžeme konečně uvést ještě ten argument, že tato schopnost artikulovat slova, ať už přirozená, či nikoliv, se uskutečňuje jen za pomoci nástroje vytvářeného a poskytovaného společenstvím. Není proto žádnou smyšlenkou tvrdit, že jednotu dodává řeči právě jazyk.

2. Místo jazyka ve faktech řeči

K tomu, abychom v úhrnu řeči mohli nalézt sféru, která odpovídá jazyku, musíme se zaměřit na individuální akt, který umožňuje rekonstruovat okruh mluvy. Tento akt předpokládá aspoň dva jedince, což je minimum nutné k tomu, aby tento okruh byl úplný. Uvažujme dvě osoby A a B, které spolu hovoří:

[Výchozí bod okruhu je v mozku jednoho, například A, kde jsou fakta vědomí, která nazýváme pojmy, asociována s reprezentacemi jazykových znaků čili akustickými obrazy sloužícími k jejich vyjadřování. Předpokládejme, že daný pojem vyvolá v mozku odpovídající akustický obraz a tento čistě psychický jev pak je následován fyziologickým procesem: mozek předává fonačním orgánům impulsy odpovídající tomuto obrazu. Dále pak se zvukové vlny šíří od úst A k uchu B, což je proces čistě fyzický. A konečně okruh pokračuje v B v obráceném pořadí: z ucha do mozku, což je fyziologický přenos akustického obrazu, a v mozku pak psychická asociace tohoto obrazu s odpovídajícím pojmem. Když pak mluví B, sleduje nový akt – od jeho mozku k mozku A – přesně stejný postup jako první a prochází postupně týmiž fázemi, což si můžeme znázornit takto:]⁵

Tato analýza si nedělá nárok na úplnost; bylo by možné ještě odlišit čistý akustický vjem, identifikaci tohoto vjemu s latentním akustickým obrazem, svalový obraz fonace atd. Zahrnuli jsme jen ty prvky, které jsme považovali za základní, avšak náš náčrt dovoluje jedním rázem odlišit části fyzické (zvukové vlny), fyziologické (fonaci a slyšení) a psychické (verbální obrazy a pojmy). Nejdůležitější je však uvědomit si, že se verbální obraz se zvukem samým neshoduje a že je ve stejné míře psychický jako pojem, který je k němu asociován.

Okruh, který jsme tu znázornili, se dá ještě dělit:

a) na vnější část (vibrace zvuků jdoucích od úst k uchu) a vnitřní část zahrnující vše ostatní

b) na psychickou část a část nepsychickou, přičemž nepsychická zahrnuje stejně tak fyziologické fakty, jejichž sídlem jsou orgány, jako vnější fyzické fakty jednotlivce

c) na aktivní část a část pasivní: vše, co přechází z centra asociace jednoho z mluvících do ucha druhého, je aktivní, a vše, co jde z ucha druhého do jeho centra asociací, je pasivní

V psychické části umístěné v mozku lze konečně nazvat vše, co je aktivní ($p \rightarrow o$), exekutivním, a vše, co je pasivní ($o \rightarrow p$), receptivním.

4 — Z dochovaných poznámek autorových (Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 188) se dozvídáme, že tu de Saussure o schopnosti produkce řeči uvažuje ve spojitosti s afázií (viz text) a užívá tu přitom i svůj pozdější termín *signologie* (do vydání nepojatý), který nakonec ve prospěch *sémiologie* opustil. Snaha zavést *signologii* vedle *signifiant* (označujícího), *signifié* (označovaného) a *signe* (znaku), zhruba ze stejné doby jako označované a označující, měla pochopitelný cíl celou terminologii sjednotit na jediném základu. Pozn. překl.

5 — Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 197. Pozn. překl.

Je třeba dodat ještě schopnost asociace a koordinace, která se projevuje, jakmile už nejde o izolované znaky. Právě tato schopnost hraje největší úlohu v organizaci jazyka jako systému. K dobrému pochopení této úlohy je třeba opustit individuální akt, jenž je pouhým zárodkem řeči, a přistoupit k faktu sociálnímu.

Mezi všemi jednotlivci takto řečí spojenými vzniká jisté vyrovnání: všichni reprodukuji – i když ne jistě přesně, ale jen přibližně – tytéž znaky sjednocené s týmiž pojmy.

Jaký je původ této sociální krystalizace? Která z částí tohoto okruhu tu za to může?

Je totiž velmi pravděpodobné, že se jí neúčastní všechny okruhy stejně.⁶

Fyzickou část můžeme zavrhnout rovnou. Když slyšíme mluvit jazykem, který neznáme, vnímáme sice zvuky, ale zůstáváme vně sociálního faktu, protože nerozumíme.

Ani psychická část se tu příliš neúčastní: exekutivní (realizační) stránka zůstává mimo, neboť k jejímu uplatnění nedochází nikdy hromadně. Je vždy individuální a je pod kontrolou jednotlivce; nazveme ji *mluvou*.

Skrze fungování receptivní a koordinativní schopnosti se u mluvčích tvoří vjemy, které jsou zřetelně u všech stejné. Jak lze tento sociální produkt znázornit, aby vynikl jazyk oproštěný od ostatního? Kdybychom mohli obsáhnout úhrn verbálních obrazů uchovávaných u všech jednotlivců, dospěli bychom k sociálnímu svazku, kterým je jazyk vytvářen. Je to zásobnice, kterou praxí své mluvy členové téhož společenství naplňují, je to gramatický systém, který existuje v mozku každého, či přesněji v mozcích souhrnu jednotlivců. Jazyk totiž v žádném z nich není úplný a dokonale existuje jen v mase.

Oddělujeme-li jazyk od mluvy, oddělujeme zároveň i: (1) to, co je u jednotlivce sociálního; (2) to, co je podstatné, od toho, co je podružné a více či méně náhodné.

Jazyk není funkcí mluvčího. Je to produkt, který jedinec registruje pasivně, který nikdy nepředpokládá předchozí záměr

a úvaha o něm přichází na řadu až při provádění klasifikace, o níž bude řeč dál⁷.

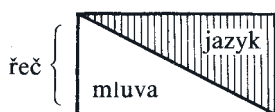
Mluva je naopak individuální akt vůle a inteligence, a je v ní vhodné rozlišovat:

(1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky; (2) psychickofyziologický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit.

Je třeba dodat, že jsme definovali věci, a nikoliv slova, a stanovené distinkce nejsou tudíž nikterak postiženy jistými nejednoznačnými termíny, které se od jazyka k jazyku nekryjí. Tak například německé *Sprache* znamená jak „jazyk“, tak i „řeč“ a *Rede* odpovídá zhruba „mluvě“, ale přibývá tu ještě zvláštní význam „promluvy“. Latinské *sermo* znamená spíše „řeč“ i „mluvu“, zatímco *lingua* označuje „jazyk“ atd. Žádné slovo neodpovídá přesně žádnému z pojmů, které jsme si upřesnili výše, a proto je každá definice slova marná. Vycházet při definici věcí od slova je tedy metoda špatná.

6 — Geneze pojetí jazyka (langue) prošla řadou fází, v nichž se autor snažil sám sobě ujasnit, zda k jazyku lze najít nějakou analogii jinde, srov. i jeho vlastní poznámky, jež následují. Vrhá to i zvláštní světlo na arbitrárnost, o níž se u znaku tolik diskutovalo a diskutuje. „Existuje v úhrnu známých věcí něco, co by se dalo k jazyku přesně přirovnat? – Je třeba hned zkráj poznámenat, že tato rozhodně obtížná otázka by pro nás nijak neměla mít ten vágní smysl, který má pro všechny ty, kteří se jí snažili rozřešit, aniž by aspoň jednou předběžně řekli, co si o samotném jazyce myslí. – Z našeho hlediska tato otázka přechází v nutnost se ptát na cosi zcela odlišného od toho všeho, co by se jí dalo chápat. Přechází v nutnost se ptát, zda existuje něco, nějaký lidský a společenský fakt, co by bylo konvenční; nějaký fakt společenského života, který je zredukovatelný na takovou formuli, jež by byla v libovolný moment, kdy se k ní uchylujeme, (1) konvenční, a tedy arbitrární, zcela zbavená přirozeného vztahu ke svému objektu a se zřetelem k němu absolutně nezávislá a bez zákonitostí; (2) sám o sobě není tento produkt vzhledem k tomu, co v tomto směru předcházelo, arbitrární a nezávislý. (A) Život skrze společnost, (B) život vnitřní. – Je tudíž třeba dodat, (3) že tato věc nesmí být přetržitá, ani v rozmezí čtyřia dvaceti hodin, a že každý její prvek je za tuto dobu nesčetněkrát opakován...“ Srov. Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Tome II: fasc. 4. Édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974, segment 3296. Pozn. překl.

7 — Editoři tu vynechali vlastní autorovo schéma (Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 244 D–S–J–C). Pozn. překl.

Shrňme si tedy charakteristiky jazyka:

1. Je to dobře vymezený objekt v různorodém souboru faktů řeči. Lze ho lokalizovat do určité části okruhu, ve které se auditivní obraz počíná asociovat s určitým pojmem. Je sociální částí řeči, vnější vůči jednotlivci, jenž ho sám o sobě nemůže ani vytvářet, ani modifikovat. Existuje jen díky určité předchozí úmluvě mezi členy společenství. Jednotlivec naproti tomu musí projít učením, má-li poznat jeho funkci; dítě si ho osvojuje postupně. Je to cosi tak výrazného, že i člověk zbavený možnosti užívání mluvy si jazyk zachovává, pokud rozumí vokálními znakům, které slyší.

2. Na rozdíl od mluvy je jazyk objekt, který lze studovat odděleně. Mrtvými jazyky již nemluvíme, ale jejich jazykový organismus si můžeme osvojit velmi snadno. Věda o jazyce se bez jiných prvků řeči může nejenom obejít, ba není ani možná, jsou-li tyto jiné prvky do ní přimíšeny.

3. Zatímco řeč je různorodá, je takto vymezený jazyk stejnorodý: je to systém znaků, v němž to nejpodstatnější je jednota smyslu a akustického obrazu, a v němž obě části znaku jsou ve stejné míře psychické povahy.

4. Jazyk není konkrétním objektem o nic méně než mluva, což je velkou výhodou při jeho studiu. I když jsou jazykové znaky v podstatě psychické, nejsou abstraktní; asociace utvrzované kolektivním konsenzem, jejichž souhrn tvoří jazyk, jsou realitami, které mají své sídlo v mozku. Kromě toho jsou znaky jazyka tak říkajíc hmatatelné a písmo je může fixovat v konvenčních obrazech, zatímco akty mluvy by ve všech detailech bylo nemožné fotografovat. Vyslovení i sebekratšího slova představuje velké množství svalových pohybů, jež je nesmírně obtížné rozpoznat a znázornit. Naproti tomu v jazyce je pouze akustický obraz a ten lze přeložit stálým vizuálním obrazem. Neboť odhlédneme-li od tohoto množství pohybů, kterých je třeba k realizaci akustického obrazu v mluvě, uvidíme, že žádný akustický obraz není nic jiného než úhrn omezeného počtu prvků čili fonémů, které lze zase evokovat odpovídajícím počtem znaků v písmu. A právě tato možnost

fixovat věci týkající se jazyka způsobuje, že ho slovník a gramatika mohou zobrazovat věrně, neboť jazyk je zásobnice akustických obrazů a písmo je konkrétní formou⁸ těchto obrazů.

3. Místo jazyka v lidských faktech, sémiologie
Tyto rysy jazyka nám odkrývají ještě jeden další a důležitější. Jazyk, takto vymezený v souboru faktů řeči, lze řadit mezi lidské fakty, zatímco řeč nelze.

Viděli jsme tedy, že jazyk je sociální instituce; řadou rysů se však od jiných, tj. politických, právních a dalších institucí liší.⁹ Abychom porozuměli jeho zvláštní povaze, je třeba sem zahrnout celý nový řád faktů.

Jazyk je znakový systém vyjadřující ideje, a je tak srovnatelný s písmem, abecedou hluchoněmých, symbolickými rituály, zdvořilostními formami, vojenskými signály atd. Je však z těchto systémů nejdůležitější.

Lze si tedy představit *vědu, která studuje život znaků v životě společnosti*. Tvořila by část sociální psychologie a v důsledku toho i obecné psychologie; nazveme ji sémiologie¹⁰ (z řeckého *sēmeion* „znak“). Ukázala by nám, z čeho sestávají znaky a které zákony je řídí. Protože zatím neexistuje, nelze říci, čím bude; má však právo na existenci a její místo je již předem vytyčené. Lingvistika je pouze částí této obecné vědy a zákony objevené sémiologií bude možné uplatnit i na lingvistiku. Ta se tak ocitne v oblasti jasně vymezené v souboru lidských faktů.

8 — Engler tento odstavec považuje za méně jasný. Má za to, že de Saussure snad chtěl především říci to, že akustický obraz umožňuje slovo skrze fonaci realizovat okamžitě, i když na to popis artikulačních pohybů neukazuje. Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 263. Pozn. překl.

9 — V přednáškách de Saussure vztah jazyka a dalších společenských institucí různě rozváděl, srov.: „Ale tyto instituce se týkají jen určitých jedinců v určitých okamžicích. Žádná jiná než jazyk však není určena všem a nevyžaduje, aby se jí každý účastnil a měl na ni vliv. Většinu institucí lze zkorigovat a pozměnit promyšleným a vědomým zásahem. U jazyka to možné není, ani pro akademie.“ Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 273 D. Pozn. překl.

10 — Je třeba se vyhnout směšování *sémiologie* se *sémantikou*, která studuje změny významů a které de Saussure soustavný výklad nevěnoval. Pozn. ed. *Kursu*, tj. Ch. Bally a A. Sechehaye.

Na psychologovi je, aby určil přesné místo sémiologie;¹¹ úkolem lingvisty je definovat to, co tvoří z jazyka v souboru sémiologických faktů zvláštní systém. K této otázce se vrátíme později; zatím si zapamatujme jedno: jestliže jsme teď poprvé mohli lingvistice přiřadit místo mezi vědami, pak jen proto, že jsme ji uvedli do souvislosti se sémiologií.

Proč není dosud sémiologie uznána za autonomní vědu se svým vlastním předmětem jako všechny ostatní vědy? Bloudíme tu v kruhu: na jedné straně není pro pochopení povahy tohoto sémiologického problému nic vhodnějšího než jazyk, na druhé straně však je pro jeho správnou formulaci třeba studovat jazyk sám o sobě. Dosud byl jazyk totiž téměř vždy pojímán v souvislosti s něčím jiným, z jiných hledisek.

Především existuje povrchní představa široké veřejnosti: vidí v jazyku pouhou nomenklaturu, což brání jakémukoli zkoumání jeho skutečné povahy.

Dále je tu hledisko psychologa, který se zabývá mechanismem znaku u individua; je to metoda nejsnadnější, ale nevede dále než k individuálnímu provedení a nepostihuje znak, který je svou podstatou sociální.

Anebo, i když si uvědomíme, že znak je třeba ze sociálního hlediska studovat, můžeme si všimat – víceméně v závislosti na své vůli – jen těch rysů jazyka, které ho spojují s ostatními institucemi. Takovým způsobem svůj cíl mineme a zanedbáme charakteristiky, které patří pouze sémiologickým systémům obecně a jazyku zvlášť. Podstatnou vlastností znaku, jež se však na první pohled jeví nejméně zřetelně, je totiž to, že se vždy do určité míry vymyká vůli jednotlivce i společnosti.

Tak se tato vlastnost projevuje zřetelně až v jazyce, manifestuje se však ve věcech, které se studují nejméně, a v důsledku toho si pak nutnost či zvláštní užitečnost sémiologické vědy dobře neuvědomujeme. My však naopak tento jazykový problém chápeme jako především sémiologický, a všechny naše vývody vděčí za svůj význam tomuto důležitému faktu. Chceme-li odhalit

pravou povahu jazyka, musíme se především chopit toho, co má společného se všemi ostatními systémy téhož řádu, a jazykové faktory, které se na první pohled jeví velmi důležité (například funkce hlasového ústrojí), stačí uvažovat až v druhé řadě, pokud neslouží k rozlišení jazyka od jiných systémů. Touto cestou tento jazykový problém nejenom objasníme, ale při uvažování o rituálech, zvycích atd. jako znacích vyvstanou tyto fakty, jak doufáme, v novém světle a vyvolají potřebu je zahrnout do sémiologie a vykládat je skrze zákony této vědy.

[..]

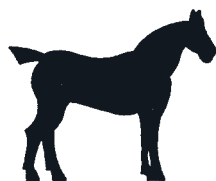
Povaha jazykového znaku

1. Znak, označované, označující

Pro některé lidi je jazyk, převedeme-li ho na jeho základní principy, jen nomenklatura, tj. seznam termínů odpovídajících vždy určité věci. Například:

: ARBOR

: EQUOS

atd.

atd.

Takovéto pojetí lze v řadě ohledů kritizovat. Předpokládá hotové ideje existující ještě před slovy; neříká nám, zda určité jméno je vokální, či psychické povahy, protože takové latinské *arbor* „strom“ lze uvažovat jak z toho, tak i onoho hlediska; a konečně

11 — Srov. Naville, Adrien. *Classification des science*. Genève: H. Georg, 1888, s. 104.

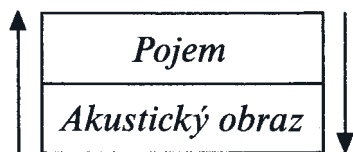
naznačuje, že spojení sjednocující jméno s věcí je zcela jednoduchá operace, což není ani zdaleka pravda. Avšak i tento prostoduchý pohled nás může přiblížit k pravdě tím, že nám ukáže, že jazyková jednotka je cosi dvojitého, vzniklého sblížením dvou termínů.

Při uvažování o okruhu mluvy jsme na s. 18 viděli, že oba termíny zahrnuté v jazykovém znaku jsou psychické a v našem mozku jsou sjednocovány asociativním svazkem. Toto potvrďujeme.

Jazykový znak nesjednocuje věc a jméno, ale pojem a akustický obraz.¹² Akustický obraz není materiální zvuk, něco čistě fyzického, ale psychický otisk tohoto zvuku, reprezentace, o které nám poskytují svědectví naše smysly; je smyslový, a nazveme-li ho tu a tam „materiálním“, pak jen v tomto smyslu a v protikladu k druhému termínu této asociace, pojmu, jenž je obecně abstraktnější.

Psychická povaha našich akustických obrazů¹³ vyvstává, když pozorujeme svou vlastní řeč. Můžeme mluvit sami se sebou nebo si v duchu přeříkávat veršovaný úryvek bez pohybu rtů či jazyka. Protože slova jazyka jsou pro nás akustické obrazy, nelze ve výkladu hovořit o „fonémech“, z nichž jsou složena. Tento termín, který implikuje představu vokální činnosti, lze uplatnit pouze na mluvené slovo, na realizaci vnitřního obrazu v projevu. Tomuto nedorozumění se můžeme vyhnout, budeme-li mluvit o zvucích¹⁴ a slabikách slova, a budeme-li si pamatovat, že jde přitom o akustický obraz.

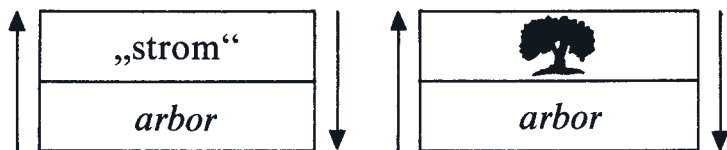
Jazykový znak je tedy psychická jednotka o dvou stránkách, kterou si lze znázornit obrázkem:

Oba tyto prvky jsou úzce spjaty a jeden vyvolává druhý.

Zjišťujeme-li smysl latinského slova *arbor*, nebo slova, jímž latina označuje pojem „strom“, je zřejmé, že jen tato sblížení utvrzovaná

jazykem se nám jeví odpovídajícími realitě a jakákoli jiná, jež by nás mohla napadat, zavrhneme.

Tato definice klade důležitou terminologickou otázku. *Znakem*¹⁵ nazýváme kombinaci pojmu a akustického obrazu, avšak v běžném úzu tento termín obecně označuje akustický obraz sám, například slovo (*arbor* atd.). Zapomíná se na to, že když *arbor* nazýváme znakově, je to jen proto, že v sobě nese pojem „stromu“, stejně jako představa smyslové stránky implikuje představu celku.

Tato nejednoznačnost mizí, označíme-li všechny tři pojmy zde přítomné názvy, které se vzájemně předpokládají a zároveň spolu tvoří protiklad.¹⁶

12 — Termín akustický obraz se snad může zdát příliš úzký, protože vedle reprezentace hlásek slova jde i o reprezentaci jeho artikulace, o svalový obraz fonačního aktu. Pro F de Saussura je však jazyk hlavně zásobnice, cosi obdrženého zvnějšku. Akustický obraz je především přirozená reprezentace slova jakožto faktu virtuálního jazyka stojícího mimo jeho jakoukoli realizaci v mluvě. Tak se může motorický aspekt implikovat, nebo může aspoň vůči akustickému obrazu zaujímat vedlejší místo. Pozn. ed. *Kursu*, tj. Ch. Bally a A. Sechehaye.

13 — Pojetí znaku jako akustického obrazu, a tedy označujícího (v soudobé terminologii *pojetí unilaterální*), je běžné především v autorových vlastních poznámkách k přednáškám a občas se vyskytuje i v jednotlivých kurzech. Před zavedením novější distinkce a pohledu na znak jako na arbitrární vztah mezi označujícím a označovaným (v soudobé terminologii *pojetí bilaterální*) však váhal, srov.: „Přiznám se, že nemohu rozřešit jednu otázku, a to, jak si udělat jasno v tomto ohledu: Máme znakově nazývat celek, kombinaci pojmu a obrazu? Anebo lze znakově nazývat sám akustický obraz, materiálnější polovinu? Nicméně nazývá-li se znakově *arbor*, pak vždy jen potud, pokud nese pojem. Bylo by třeba mít k dispozici dvě odlišná slova.“ Třetí autorovo pojetí znaku se do přednášek nedostalo: znak jako jakákoli materiální věc (entita), kterou asociujeme s jinými, tj. která má určitý smysl (Saussure, F de, cit. 1 / op. cit., seg. 1111–1114 J). K zdánlivému rozporu mezi oběma pojetími, tj. prvním a druhým, nechtěně přispěl de Saussure sám, a to nikoli v důsledku vývoje svých názorů, ale přirozeným odklonem svého zájmu o označované jako lingvistice zcela vnější, především z důvodů arbitrárnosti. Pozn. překl.

14 — Výraz *son* francouzského originálu tu (a ovšem i jinde) může česky znamenat *zvuk* nebo *hlásku*. Protože francouzština terminologicky nerozlišuje, je někdy rozpoznání přesného smyslu obtížné. Pozn. překl.

15 — De Saussure užíval dlouho místo znaku (*signe*) termínu *sém* (*sème*) a občas i označení *termín* (*terme*). Sému, tj. konvenčnímu znaku (i nevakálnímu), jak vysvětluje z jeho poznámek, přiznával jednu dobu proti *znaku* dokonce tu výhodu, že nemůže být gestem, tj. *aposém* (*aposème*) a pro sém chápaný systémově, tj. ve vztazích k systému, výraz *parasém* (*parasème*). Srov. Saussure, F de, cit. 6 / op. cit., seg. 3310n. Pozn. překl.

16 — Saussure, F de, cit. 1 / op. cit., seg. 1115. Pozn. překl.

Navrhujeme zachovat slovo *znak* pro označení celku a nahradit *pojem* a *akustický obraz* termíny *označované* a *označující*; ty mají tu výhodu, že označují protiklad, který je jednak odlišuje od sebe a jednak od celku, jehož jsou částmi. Pokud jde o *znak*, spokojujeme se jím proto, že nevíme, čím ho nahradit, ježto obvyklý jazyk jiný termín nenabízí.

Takto vymezený jazykový znak má dvě prvořadě vlastnosti. Při jejich výkladu stanovíme zároveň samotné principy jakéhokoli studia tohoto druhu.

2. První princip: arbitrárnost znaku

Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární; nebo též můžeme jednoduše říci, pokud znkem chápeme celek plynoucí z asociace označujícího a označovaného: *jazykový znak je arbitrární*.

Takto idea francouzského slova „*sœur*“ (sestra) není se sledem hlásek *s-ö-r*, který jí slouží jako označující, spjata žádným vnitřním vztahem: že by ji stejně dobře mohl zastupovat libovolný jiný sled, dokazují rozdíly mezi jazyky i samotná existence různých jazyků: označované „*bœuf*“ (francouzsky vůl) má za označující na jedné straně hranice *b-ö-f* a na druhé straně *o-k-s* (*Ochs*, tj. německy vůl).

O principu arbitrárnosti znaku nikdo nepochybuje; často je však snazší určitou pravdu objevit než jí přidělit místo, které jí patří. Tento princip dominuje v celé lingvistice jazyka a má nedozírné důsledky. Je pravda, že se na první pohled nejeví všechny stejně průkazně; dospíváme k nim až po mnoha oklikách a spolu s nimi pak i k prvořadě důležitosti tohoto principu.

Poznamenejme stranou: až bude sémiologie zorganizována, bude si muset položit otázku, zda jí právem patří výrazové mody spočívající na zcela přirozených znacích, jako je pantomima. A i za předpokladu, že je přijme, bude jejím hlavním předmětem stále souhrn systémů založených na arbitrárnosti znaku. Ve skutečnosti spočívá v zásadě každý výrazový prostředek, přijímaný

určitou společností, na kolektivním zvyku nebo – a to je totéž – na konvenci. Například ani zdvořilostní znaky, často obdařené jistou přirozenou expresivitou (vzpomeňme si na Číňana, který svého císaře zdraví tak, že devětkrát padne tváří až k zemi), nejsou o nic méně vázány určitým pravidlem; právě toto pravidlo, a ne jejich vnitřní hodnota, nás nutí, abychom je užívali. Lze proto říci, že zcela arbitrární znaky realizují ideál sémiologického procesu lépe než jiné, a proto jazyk, nejkomplexnější a nejrozšířenější z výrazových systémů, je také ze všech nejcharakterističtější. V tomto smyslu se lingvistika může stát obecným vzorem celé sémiologie, třebaže jazyk je jen jeden určitý systém z mnoha.

Využili jsme slova *symbol* k označení jazykového znaku, respektive toho, co nazýváme označujícím. Jeho přijetí však naráží právě kvůli našemu prvnímu principu na obtíže. V povaze symbolu je, že nikdy není zcela arbitrární: není totiž prázdný, je v něm zbytek přirozeného svazku mezi označujícím a označovaným. Symbol spravedlnosti, váhy, by nebylo možné nahradit libovolným jiným, například vozem.

I slovo *arbitrární* vyžaduje poznámku. Nemělo by vzbuzovat představu, že označující závisí na svobodné volbě mluvčího (uvidíme dále, že není v moci jednotlivce změnit znak, který je jednou určitou jazykovou skupinou stanovený); chceme jen vyjádřit to, že je *nemotivovaný*, to jest arbitrární ve vztahu k označujcímu, s nímž nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu.

Uvedme závěrem ještě dvě námitky, které by proti stanovení tohoto prvního principu mohly být vzneseny:

1. Na důkaz toho, že volba označujícího není vždy arbitrární, lze poukázat na *onomatopoeia*. Ta však nejsou nikdy organickými prvky jazykového systému. Jejich počet je ostatně mnohem menší, než se má za to. Slova jako francouzské *fouet* „bič“ nebo *glas* „umíráček“ mohou znít některým uším se sugestivní zvučností; avšak k poznání, že tuto svou povahu nemají od samého začátku, se stačí vrátit k jejich latinské podobě (*fouet* je odvozeno z latinského *fāgus* „buk“ a *glas* z *classicum* „zatroubení“); kvalita jejich

dnešního znění či spíše znění, které jim připisujeme, je náhodným výsledkem fonetického vývoje.

Pokud jde o skutečná *onomatopoeia* (typu *bimbam*, *tiktak* atd.), jsou nejen málo početná, ale i jejich volba je již do jisté míry arbitrární, protože jsou jen pouhou přibližnou a již polokonvenční imitací určitých zvuků (srovnejme francouzské *ouaoua* a německé *wauwau*, tj. „haf haf“). Navíc, jakmile byla jednou do jazyka zavedena, zapojují se víceméně do fonetického, morfologického a dalšího vývoje, který podstupují ostatní slova (srovnej francouzské *pigeon* „holub“ pocházející z vulgárně latinského *pīpiō*, jež je samo odvozeno od *onomatopoeie*): je to zřejmý důkaz toho, že cosi ze své původní povahy ztratila, aby mohla obecně nabýt povahu jazykového znaku, který je nemotivovaný.

2. *Zvolání*,¹⁷ těsně spjatá s *onomatopoií*, mohou opravňovat k obdobným poznámkám a naši argumentaci neohrožují. Mohou svádět k tomu, že v nich budeme vidět spontánní vyjádření reality, diktovaná tak říkajíc přírodou. Většině z nich však můžeme nutný svazek mezi označovaným a označujícím upřít. Stačí v tomto ohledu porovnat dva jazyky, abychom pochopili, nakolik se tyto výrazy z jednoho jazyka do druhého mění (například francouzské *aïe!* „au“ odpovídá německému *au!*). Víme také, že mnohá zvolání vznikla z určitého smyslu slov (srov. francouzské *diable!* „k čertu!“ /*diable* = čert/, *mordieu!* „mordyjé!“ = *mort Dieu* „smrt boha“ atd.). Shrňme-li, *onomatopoeia* a *zvolání* jsou důležitá až druhotně a jejich symbolický původ je zčásti sporný.

3. Druhý princip: Lineární povaha označujícího
Označující je svou povahou auditivní a probíhá pouze v čase, od něhož přebírá tyto charakteristiky:

a) *představuje určitý rozsah* a

b) *tento rozsah je měřitelný v jediné dimenzi*: tou je linie

Tento princip je zřejmý, zdá se však, že jsme jeho zformulování až dosud vždy zanedbávali, bezpochyby proto, že jsme ho shledávali

příliš prostým. Přesto je však základní a jeho důsledky jsou nedozírné; svou důležitostí se vyrovná prvnímu zákonu. Závisí na něm veškerý mechanismus jazyka. Proti vizuálním označujícím (například námořním signálům), která mohou vést ke komplikacím hned v několika dimenzích současně, mají akustická označující k dispozici pouze linii časovou;¹⁸ jejich prvky se představují jeden po druhém, tvoří řetěz. Tento jejich charakter se okamžitě projeví, jakmile je zachytíme písmem a následnost v čase nahradíme prostorovou linií grafických znaků.

V některých případech se to však nejeví průkazně. Jestliže například určitou slabiku zdůrazním, zdá se, že na stejném místě hromadím různé významové prvky. Je to však iluze: slabika a její přízvuk tvoří jediný fonační akt a uvnitř něho neexistuje žádná dualita, pouze různé protiklady k jeho okolí.

Překlad František Čermák

Přeloženo z: Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Édition critique préparée par Tullio de Mauro.

Paris: Payot, 1972. [1. vydání: Lausanne, Paris: Payot, 1916.]

Česky in: Týž. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 2007.

©František Čermák

17 — Ze souvislosti je zřejmé, že autor zde mluví především o interjekcích. Pozn. překl.

18 — Starší autorův termín pro lineárnost, jak vysvětluje ze zanechaných poznámek, byl *unipatialité*, „jednoprostorovost“ (Saussure, F de, *cit.* 6 / *op. cit.*, seg. 3317.2). Pozn. překl.

Doslov——Ferdinand
de Saussure, sémiologie
a strukturalismus

Kurs obecné lingvistiky není v pravém slova smyslu textem švýcarského lingvisty Ferdinanda de Saussura (1857–1913), ale jde o kompilát poznámek frekventantů jeho tří lingvistických kurzů z let 1907–1911. Editoři jednotlivých vydání *Kurs* postupně redigovali a komentovali s tím, jak se objevovaly edice samostatných poznámek z jednotlivých *Kursů* a konečně i původní de Saussurovy poznámky k přednáškám. Zásadním se stal především komentář Tuilla de Maura, jenž je přetištěn i v českém vydání.

Vybrané úryvky by měly stručně reprezentovat obě základní témata, jimž se *Kurs* věnuje: tedy lingvistiku a rodící se sémiologii. Sémiologie, tj. věda o povaze znaků, vychází z potřeby zobecnit nauku o jazyce, de Saussure tedy sémiologii lingvistiky nadřazuje. Samotný jazykozpytný rozměr *Kursu* ale není vhodné opomíjet. Sémiologie se vztahuje k de Saussurovu – lingvisty spíše odmítanému – „synchronnímu“ přístupu, který při studiu jazyka či jakéhokoli fenoménu nebere ohled na historický vývoj a zkoumá ho jako jeden „současný“ celek (de Saussure uvádí příklad šachové partie, kdy pro pochopení aktuální situace na šachovnici nemusíme být obeznámeni s předchozím vývojem konkrétní hry – stačí nám znát pravidla šachu). Podstatná část *Kursu* se však věnuje i historické (tedy „diachronní“) lingvistice, vztahu mezi mluvenou řečí a psaním, otázkám dialektu a jeho zeměpisné dimenzi (geografická lingvistika). Nastolená sémiologická východiska jsou de Saussurovi do velké míry pomůckou k rozvoji vlastních lingvistických témat a zároveň je lingvistické pozadí jeho znakové teorie jasně vidět při srovnání se zastáncem jiného přístupu ke studiu znaků, jeho současníkem, americkým logikem Charlesem Sandersem Peircem (1839–1914). De Saussure sice vynalézá „sémiologii“ a Peirce rozvíjí „sémiotiku“, v dnešní době jsou ovšem tato slova vnímána většinou jako synonyma.

Co je však znak z hlediska těchto dvou (původně lehce odlišných) nauk? De Saussurův znak je vždy podmíněn vztahy ke znakům ostatním a potažmo k celku jazyka, v rámci něhož je existence znaku vůbec možná. Konkrétní „řeč“ či „promluva“

nemohou existovat bez celkové struktury „jazyka“, kterou aktualizují – významy slov jsou dány pouze diferenčně, ve vztahu ke slovům jiným, mají *směnnou*, nikoliv absolutní hodnotu. De Saussure se soustředí zejména na lingvistické a verbální hledisko, znak pro něj snoubí „označované“ (představu, pojem, mentální obraz) i „označující“ (slovo, akustický obraz obrazu mentálního) do bezprecedentní jednoty – jednou ze zcela zásadních tezí je nepůvodnost jednoho ve druhém. Znak jsou udržovány pomocí úzu a jsou arbitrární, nemotivované, protože například mezi slovem *pes* a skutečným psem není žádná podobnost, žádná přímá souvislost – slovo „pes“, respektive „dog“ nebo „der Hund“, označuje psa na základě společensky přijímané konvence. Současně to však neznamena, že by naše představa „psa“ samotné slovo „pes“ předcházela, tak jako by tomu bylo například v platónském světě idejí – označovaný a označované existují současně a jen díky sobě; pokud bychom nedisponovali slovem „pes“, sestával by náš svět pouze z nediferencované množiny vlků. Obecný význam této – zde velmi zjednodušené – duální povahy jazykového znaku nás vede zejména k nahlédnutí vlivu, jaký má jazyk nejen na možnost *popisu*, ale samotného *vnímání* světa.

Peirce na rozdíl od de Saussura vychází zejména z logiky a filozofie, znakový systém mu slouží obecněji ke zkoumání procesu poznávání a konstrukce významů. Ve svých pracích znak definuje mnohokrát a proměnlivě, povětšinou však velmi široce, jak je tomu i v jeho asi nejslavnější definici, že „znak je něco, co pro někoho něco zastupuje“. Peircův přístup se tak může hodit pro zkoumání i jiných typů znaků a komunikace, než jsou ty primárně jazykové, verbální. Široce uplatnitelná je pro tyto účely zejména jeho triadická typologie znaků, rozlišující je dle vazeb k označovanému předmětu. Peirce tak hovoří o znaku ikonickém (vázaném k předmětu pomocí podobnosti či analogie), indexálním (vázaném pomocí odkazu či stopy) a symbolickém (svázaném pouze konvencí – takové znaky lze ztotožnit s de Saussurovými znaky jazykovými).

Sémiologie během 20. století hrála a dodnes hraje významnou roli ve zkoumání jazyka a kulturní komunikace vůbec. V praktickém ohledu lze využít de Saussurův, respektive Peircův aparát k „sémiologické analýze“ kulturních kódů, mediálních sdělení či konkrétních filmových děl a způsobů, jakými tyto pracují s významy, symboly či ideologií. Konkrétně pak sémiologie filmu, rozvíjená výrazně Christianem Metzem či Umbertem Ecem, může kritikovi poskytnout analytické nástroje a slovník pro rozbor toho, co film „říká“ a především „jak“. Pohled na dílo jako soustavu znaků tak umožňuje vyhnout se tradičním hodnotícím a/nebo estetickým kritériím. Ve své nejvíce elaborované a zároveň nejspekulativnější podobě se filmová sémiologie také snažila postihnout, respektive zkonstruovat samostatnou gramatiku filmové řeči. Sémiotické myšlení pak ve vztahu k vizuálnímu umění obecně legitimizovalo re-prezentace světa jako plnohodnotné výrazové kódy, vyvrátilo jejich často zmiňovaný status jakožto „derivátů skutečností“ tím, že samotnou „skutečnost“ vidělo jako inherentně „znakovou“ (viz popis duálního charakteru znaku výše). Ferdinand de Saussure je zároveň oprávněně považován za předchůdce jednoho z nejpodstatnějších myšlenkových proudů 20. století, strukturalismu. Strukturalismus v mnohém ze sémiologie vychází a v lecčems s ní splývá, jde ale o více než metodu – je to celé myšlenkové paradigma a setkat se s ním lze v mnohých vědách, jeho stopy se jasně otiskly i do velké části textů přítomných v tomto sborníku. Sama de Saussurova lingvistika ostatně bývá označována jako strukturální – ačkoli samotný výraz „struktura“ zaznívá v *Kursu* jen velmi sporadicky, to, co jej charakterizuje, je pohled na jazyk jako systém. Rozvíjení de Saussurových tezí i jejich kritice se věnoval mimo jiné i tzv. Pražský lingvistický kroužek (srov. doslov k textu Jana Mukařovského na s. 192).

Cesta od sémiologie ke strukturalismu bývá ovšem spojována zejména s francouzským antropologem Claudem Lévi-Straussem, který na mýty a celou antropologickou látku pohlédl jako na jazyk, respektive předznamenal zkoumání společenských fenoménů

z jejich strukturálního hlediska a jejich redukci či přeměnu na jazyk, systém znaků nabízející se podobným typům analýzy. Mýty jsou podle Lévi-Strausse podobně jako jazyk vědomě nereflektované (lze jen těžko aktivně hovořit a zároveň myslet na veškerý strukturální základ toho, co dělá naši promluvu srozumitelnou) – přesto sdílejí podobný strukturní základ, který veškeré jednotlivé rituály a vyprávění spojuje (tak jako každá konkrétní promluva má svůj kořen v jazyce). I díky tomu je lze analyzovat podobným způsobem, jako de Saussure naznačuje u verbálních projevů: lze je strukturovat pomocí binárních opozic a vyvozovat jejich význam ze vzájemných vztahů jejich jednotlivých prvků, *mytémů*. Lévi-Straussův projekt měl i určitou de-kolonizační, politickou dimenzi, například přijetím synchronního přístupu (viz s. 536 tohoto sborníku – text Haydena Whitea) jasně zavrhl nahlížení na jiné kultury coby *primitivní* a zamrzlé v čase (a tedy ve vývoji).

Představa kulturních fenoménů strukturovaných po vzoru jazyka, tedy srozumitelných jen díky vzájemné rozdílnosti a vzájemným vztahům, ovlivnila vedle antropologie i literární teorii (zkoumající takto narativní struktury i žánrové klíče) či studium komunikace, včetně té vizuální. Svou analýzou časopisecké či reklamní vizuality tak kupříkladu Roland Barthes odhaloval povahu mýtů současné společnosti a především jejich samotnou přítomnost ve zdánlivě odmytizovaném světě.

De Saussurovy myšlenky se ve francouzském intelektuálním prostředí až do začátku šedesátých let šířily především zprostředkovaně (vzhledem k charakteru *Kursu*, který sám je derivátem, by se dalo hovořit o zprostředkování z *třetí ruky*). Během padesátých a šedesátých let hraje v pracích různých oborů ovšem strukturalistický přístup nezastupitelnou úlohu. Od sedmdesátých let však mnozí ze strukturalistů plynule přechází pod hlavičku poststrukturalismu. V něm již rozvolňují některé aspekty klasického strukturalismu, jako je např. důraz na synchronní pohled na jevy (kritizovaný pro svou ahistoričnost), univerzální platnost binárních opozic nebo primát verbálního jazyka nad psaným projevem.

Redukce kulturních fenoménů na jazyk se tak krom jiného posouvá směrem k *textu*, což umožňuje lépe aplikovat některé z postupů i na primárně ne-jazykové kulturní manifestace (odtud „čtení filmu“). Zároveň se začíná opět více dopřávat sluchu sociálním, politickým a mocenským otázkám našeho světa, které strukturalismus svou pozitivistickou abstrakcí spíše ignoroval. Konečně je pak s přicházející dekonstrukcí a postmodernou zpochybňována i zdánlivě logická a jednoznačná struktura jazyka, předznamenávající naše jen iluzorně srozumitelné a neproblematické *promluvy*. Přesto lze i ve většině poststrukturalistických myšlenek stále slyšet ozvěny de Saussurova *Kursu*, tlumočené nejprve jeho studenty, poté Claudem Lévi-Straussem a potažmo i celou jednou linií myšlení 20. století.

-ms-

Doporučená četba:

- — Černý, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996.
- — Deleuze, Gilles. *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalismus?* Bratislava: Archa, 1993.
- — Hawkes, Terence. *Strukturalismus a sémiotika*. Brno: Host, 1999.
- — Kyloušek, Petr (ed.). *Znak, struktura, vyprávění: Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Brno: Host, 2002.
- — Lévi-Strauss, Claude. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo, 2006.
- — Michalovič, Petr; Zuska, Vlastimil. *Znaky, obrazy a stíny slov*. Praha: Akademie múzických umění, 2009.

Sigmund Freud

——Něco tísnivého

Ediční poznámka: Byly vypuštěny slovníkové pasáže, pomocí kterých Freud demonstruje ambivalentní významy uvnitř klíčového „das Unheimliche“ (s. 175–178 a 179–180 českého vydání). Jelikož jde o citace německého výkladového slovníku, rozhodl se je překladatel ponechat v původním znění, a my tak případně zájemce vládnoucí němčinou odkazujeme k českému, německému či anglickému vydání (některé z anglických překladů se snaží výkladové pasáže z němčiny převést, jakkoli jde o značně riskantní krok). Tučně zvýrazněné výrazy byly odznačeny, případně vyznačeny kurzivou.

1.

Psychoanalytik pociťuje jen zřídka popud k psaní estetických studií, ani tehdy ne, když estetiku nezůjme na učení o krásnu, nýbrž ji popíšeme jako učení o kvalitách našeho citění. Pracuje s jinými vrstvami duševního života a má s cílově zabrzděnými, utlumenými, na tak mnohých doprovodných konstelacích závislými citovými hnutími málo co do činění. Tu a tam se přece jen stane, že se musí o určitou oblast estetiky zajímat, a pak je to obvykle nějaká oblast ležící stranou, odbornou estetickou literaturou zanedbávaná.

Takovou oblastí je „něco tísnivého“¹. Není pochyb o tom, že tento pojem patří k něčemu vyvolávajícímu úlek, strach a hrůzu, a právě tak jisté je, že toto slovo není vždy používáno ve významu, jež by bylo možné přesně určit, takže právě většinou spadá vjedno s tím, co vyvolává strach. Avšak smíme přesto očekávat, že je zde nějaké zvláštní jádro, jež ospravedlňuje užití tohoto slova vyjadřujícího zvláštní pojem. Rádi bychom věděli, jaký je tento společenský kořen, který například dovoluje, abychom v rámci „něčeho vyvolávajícího strach“² rozlišovali „něco tísnivého“.

O tom nenalézáme prakticky nic v obšírných pracích o estetice, jež se vůbec raději zabývají krásnými, velkolepými, přitažlivými, tedy kladnými druhy pocitů, jejich podmínkami a těmi

předměty, které je vyvolávají, než těmi opačnými, odpudivými, nepřijemnými. Pokud jde o lékařsko-psychologickou literaturu, znám jen jedno, obsahově bohaté, ale nikoli vyčerpávající pojednání od Ernsta Jentsche.³ Musím se ovšem přiznat, že jsem z důvodů, jež lze snadno uhadnout a které jsou způsobeny dnešní dobou, literaturu k tomuto drobnému příspěvku, zejména tu cizojazyčnou, důkladně nevyhledal, a proto také přicházím s touto statí před čtenáře bez jakéhokoli nároku na prvenství. Jako obtíž při studiu tísnivého Jentsch plným právem zdůrazňuje, že se u různých lidí setkáváme s tak různou citlivostí na tuto kvalitu citů. Ba autor tohoto nového pokusu musí sám sebe obvinít ze zvláštní otupělosti v této věci tam, kde by byla spíše na místě velká citlivost. Nezažil ani nepoznal již dlouho nic, co by na něj bylo mohlo zapůsobit dojmem něčeho tísnivého, musí se nejprve do tohoto pocitu vžít, probudit v sobě jeho možnost. Avšak potíže tohoto druhu se silně projevují také v mnoha jiných oblastech estetiky; nemusíme se proto vzdávat očekávání, že bude možné najít případy, v nichž bude sporný charakter lidí bez odporu uznán.

Můžeme se vydat pouze dvěma cestami: zkoumat jaký význam vývoj jazyka do slova „tísnivý“ vložil, anebo zjistit, jaké osoby a věci, smyslové vjemy, zážitky a situace v nás pocit něčeho tísnivého probouzejí a odhalit zakrytý charakter tísnivého z toho, co je všem těmto případům společné. Prozradím rovnou, že obě cesty vedou k témuž výsledku, že tísnivé je oním druhem něčeho vyvolávajícího úlek, jenž vychází z toho, co je odedávna dobře známé. Jak je to možné, za jakých podmínek se dobře známé může stát něčím tísnivým, působícím úlek, se stane zjevným z dalšího

1 — V německém originále je použito výrazu „das Unheimliche“, který zde obvykle překládáme výrazy „něco tísnivého“ nebo „tísnivý účinek vyvolávající“, můžeme jej překládat také jako „něco děsivého“, „něco hrozivého“ nebo „něco cizího, nezvyklého“. Celá stať se zabývá vztahem mezi německými výrazy „das Unheimliche“, resp. „unheimlich“, a „das Heimliche“, resp. „heimlich“ („domácký, útulný“, ale také „tajný, skrytý“) lišícími se pouze přítomností či nepřítomností předpony „un“. Pozn. překl.

2 — V německém originále „innerhalb des Ängstlichen“. Pozn. překl.

3 — Jentsch, Ernst. Zur Psychologie des Unheimlichen. *Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift*, 1906, roč. 8, č. 22 a 23, s. 195–198 a 203–205.

výkladu. Poznamenávám ještě, že tato studie šla ve skutečnosti cestou sběru jednotlivých případů a teprve později našla své postavení ve výpovědi jazykového úzu. Při tomto výkladu však půjdu opačnou cestou.

Německé slovo „unheimlich“ („tísňivý“) je zjevně protikladem ke slovům „heimlich“ („milý, útulný“), „heimisch“ („domácký, útulný“), „vertraut“ („dobře známý“), a je nasnadě vyvodit závěr, že něco je tísňivé právě proto, že to není dobře známé. Přirozeně není ale tísňivé všechno, co je nové a není známé; tento vztah není převratitelný. Můžeme jenom říci, že to, co je nové, začne snadno vyvolávat úlek a stává se tísňivým; některé nové věci jsou tísňivé, vůbec ne všechny. K novému a neznámému se nejprve musí přidružit něco, co je tísňivým učiní.

Jentsch zůstal celkově vzato stát u tohoto vztahu tísňivého k novému, neznámému. Nalézá zásadně důležitou podmínku vzniku pocitu čehosi tísňivého v intelektuální nejistotě. Tísňivé by podle něj bylo vlastně vždycky něco, v čem se člověk tak říkajíc nevyzná. Čím lépe se člověk v okolním světě orientuje, tím méně snadno na něj věci anebo příhody mohou působit dojmem tísňivosti.

Je pro nás snadné usoudit, že tato charakteristika není vyčerpávající, a pokusíme se proto vyjít za rámec rovnice tísňivé = neznámé. Obrátíme se nejprve k jiným jazykům. Ale slovníky, v nichž hledáme, nám neřeknou nic nového, snad jen proto ne, že sami hovoříme cizím jazykem. Ba nabýváme dojmu, že mnoha jazykům slovo pro tento zvláštní odstín něčeho vyvolávajícího úlek chybí.⁴

V latině: „ein unheimlicher Ort“ – *locus suspectus*; „in unheimischer Nachtzeit“ – *intempesta nocte*.

V řečtině: ξενοῦς – tedy cizí, cizorodý, neobvyklý.

V angličtině: *uncomfortable, uneasy, gloomy, dismal, uncanny, ghastly*, o domu: *haunted*, o člověku: *a repulsive fellow*.

Ve francouzštině: *inquiétant, sinistre, lugubre, mal à son aise*.

Ve španělštině: *sospechoso, de mal agüero, lugubre, siniestro*.

Zdá se, že italština a portugalština se spokojují se slovy, jež bychom označili za opisy. V arabštině a hebrejštině spadá tísnivé vjedno s démonickým, děsivým.

Vraťme se proto k německému jazyku.

Ve slovníku německého jazyka⁵ se nacházejí následující údaje ke slovu heimlich, které zde chci nezkráceně opsat a z nichž chci podržením zdůraznit to či ono místo.

[..]

Z tohoto dlouhého citátu je pro nás nejzajímavější, že slůvko „heimlich“ má mezi několikerými odstíny svého významu i jeden, v němž spadá vjedno se svým opakem „unheimlich“⁶. „Das heimliche“⁷ se pak stává tísnivým (unheimlich); srov. příklad von Gutzkova: „Wir nennen das unheimlich, Sie nennen's heimlich.“⁸ Je nám vůbec připomínáno, že toto slovo „heimlich“ není jednoznačné, nýbrž patří k dvěma okruhům představ, jež, aniž by byly protikladné, jsou si přesto značně cizí – představě dobře známého, milého a útulného a představě ukrytého, skrývaného. Výraz „unheimlich“ je obvyklý jen jako protiklad k prvnímu významu, ne také k tomu druhému.

U Sanderse se nedozvíme nic o tom, zda přece jen nemáme předpokládat, že mezi těmito dvěma významy existuje nějaký genetický vztah. Naproti tomu upoutává naši pozornost jedna Schellingova poznámka, která o obsahu pojmu „tísnivý“ („unheimlich“) vypovídá něco zcela nového, na co nebylo naše očekávání jistě nastaveno. Tísnivé (unheimlich) je podle něj všechno, co mělo zůstat tajemstvím a v skrytu a vyšlo na světlo. Část takto vzbuzených pochybností je vysvětlena údaji obsaženými v knize Jacoba a Wilhelma Grimmů⁹:

[..]

4 — Za níže uvedené výňatky jsem zavázán díkem panu dr. Th. Reikovi. [Freud zde citované slovníky pouze naznačuje, a jelikož často nelze dohledat přesné bibliografické údaje, zmínky o nich zcela vypouštíme, pozn. red.]

5 — Sanders, Daniels. *Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Díl I. Leipzig: O. Wigand, 1860, s. 729n.

6 — „Tísnivé působící, děsivé“. Pozn. překl.

7 — „Tajné, skryté“. Pozn. překl.

8 — „Pro nás je to *unheimlich*, pro Vás je to *heimlich*.“ Pozn. red.

9 — Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm. *Deutsches Wörterbuch*. Svazek IV/2. Leipzig, 1877, s. 874n.

„Heimlich“ je tedy slovo, jehož význam se vyvíjí směrem k ambivalenci, až nakonec spadne vjedno se svým opakem „unheimlich“. Pojem „unheimlich“ je nějakým způsobem jistým druhem pojmu „heimlich“. Dejme si tento ještě ne řádně objasněný výsledek dohromady se Schellingovou definicí tísnivého („des Unheimlichen“). Zkoumání jednotlivých případů něčeho tísnivého („des Unheimlichen“) nám učiní tyto náznaky srozumitelnými.

2.

Jestliže nyní přistoupíme k probírání a zkoumání osob a věcí, dojmů, pochodů a situací, jež v nás dokážou vzbudit se zvláštní silou a zřetelností pocit něčeho tísnivého („des Unheimlichen“), pak je zjevně nejbližším požadavkem volba šťastného prvního příkladu. E. Jentsch vyzdvihl jako výborný případ „pochyby o tom, zda nějaká zdánlivě živá bytost má duši, a naopak o tom, zda není například oduševnělý nějaký neživý předmět“, a odvolal se přitom na ten dojem, jímž působí voskové figurky, umělecké loutky a automaty. Přiřazuje k tomu tísnivost, kterou vzbuzuje epileptický záchvat a projevy šílenství, protože jejich prostřednictvím je v divákovi probuzeno tušení automatických – mechanických – procesů, jež mohou být skryty za obvyklým obrazem přítomnosti duše. Aniž bychom byli o tomto autorově vývodu plně přesvědčeni, chceme na něj navázat naše vlastní zkoumání, protože nám ve svém dalším textu připomíná jistého básníka, jemuž se podařilo vyvolávat tísnivý účinek tak dobře jako žádnému jinému.

„Jedna z nejjistějších fint, jak snadno vyvolat vyprávěním tísnivý účinek,“ píše Jentsch, „je pak založena na tom, že ponecháme čtenáře v nejistotě, zda má v určité postavě před sebou nějakou osobu nebo snad nějaký automat, a to tak, že se tato nejistota nedostane přímo do ohniska jeho pozornosti, aby se mu nezavdal podnět k tomu, že by danou věc okamžitě prozkoumal a vyjasnil, protože tím, jak řečeno, zvláštní pocitový účinek snadno zmizí.

E. T. A. Hoffmann ve svých fantazijních příbězích tento psychologický manévř opakovaně s úspěchem uplatnil.“

Tato jistě správná poznámka míří především na povídku *Večerníček (Der Sandmann)*¹⁰ v *Nokturnech* (třetí svazek Grisebachova vydání Hoffmannových sebraných spisů), z níž se postava loutky Olympie dostala do prvního dějství Offenbachovy opery *Hoffmannovy povídky*. Musím však říci – a doufám, že většina čtenářů toho příběhu se mnou bude souhlasit –, že motiv panenky Olympie, která vypadá jako živá, není v žádném případě jediným, jež musíme učinit odpovědným za nedostižně tísnivý účinek této povídky, ba není ani tím, čemu by měl být tento účinek připsán v první řadě. Tomuto účinku neslouží ani to, že samotný básník obrací epizodu s Olympií zlehka do satirické roviny a využívá jí k tomu, aby si tropil posměch z přeceňování lásky ze strany mladého muže. V centru povídky stojí spíše jiný moment, od něž také odvozuje svůj název a který na rozhodujících místech vystupuje stále znovu do popředí: motiv Večerníčka, jenž dětem vytírá oči.

Student Nathaniel, jehož vzpomínkami z dětství tato fantastická povídka začíná, nedokáže přes své štěstí v současnosti zaplašit vzpomínky, jež se mu vážou k záhadně hroživé smrti milovaného otce. V jisté večery posílávala matka děti včas do postýlky s varováním: Večerníček přichází, a dítě pak skutečně pokračuje uslyšelo těžký krok nějakého návštěvníka, kterého otec pro tento večer za tím účelem objednal. Když je matka na Večerníčka dotazována, popře sice pak, že někdo takový existuje jinak než v podobě rčení, ale jedna opatrovnice dětí dovede dát hmatatelnější odpověď: „To je zlý muž, jenž přichází k dětem, když nechtějí jít do postýlky, a vráží jim ruce plné písku do očí, takže vyskočí krvavě ke hlavě, ty pak hodíš do pytle a odnese je na půlměsíc k leptání pro své dětičky, ty tam sedíš v hnízdě a májíš křivé zobáky, tak jako sovy, jimiž rozklouvávají oči zlobivých dětí.“

10 — Doslova „písečný mužíček“. Pozn. překl.

Ačkoli byl malý Nathaniel dost starý a rozumný, aby odmítl možnost existence tak děsivých přídavek k postavě Večerníčka, přece jen se v něm usídlil strach před Večerníčkem samotným. Rozhodl se vypátrat, jak vypadá, a schoval se jednoho večera, když byl Večerníček opět očekáván, v otcově pracovně. V návštěvníkovi pak rozpozná advokáta Coppelia, odpudivou osobnost, jíž se děti obávaly, když se příležitostně objevil jako host k obědu, a ztotožní pak tohoto Coppelia s obávaným Večerníčkem. U dalšího pokračování této scény básník již zpochybňuje, zda máme co činit s prvním deliriem strachem posedlého chlapce nebo se zprávou, kterou je ve světě vypodobněném povídkou třeba chápat jako reálnou. Otec a host se činí u plápolajícího krbu. Malý vyzvědač slyší, jak Coppelius zvolá: „oči sem, oči sem“, prozradí se svým křikem a je chycen Coppeliem, který mu chce nasypat žhavě červená tělíska z plamene do očí, aby je pak hodil na krb. Otec si vyprosí, aby se oči dítěte uvolnily. Tento zážitek je ukončen hlubokou bezmocí a dlouhou nemocí. Ten, kdo se rozhodne pro racionalistický výklad Večerníčka, rozpozná v této fantazijní představě dítěte trvající vliv onoho pečovatelčina vyprávění. Místo zrnek písku jsou to žhavě rudé jiskřičky plamene, jež mají být dítěti nasypány do očí, aby oči vyskočily z důlku. Při jedné další Večerníčkově návštěvě o rok později je otec zabit výbuchem v pracovně; advokát Coppelius z místa mizí, aniž by po sobě zanechal stopu.

Student Nathaniel se nyní domnívá, že tuto strašidelnou postavu svých dětských let rozpoznal v potulném italském optikovi Giuseppe Coppolovi, který mu v univerzitním městě nabízí ke koupi barometry, a poté, kdy je odmítnut, dodává: „Ej, né vodní sklo! né vodní sklo! – měj také krásný oko – krásný oko!“ Studentovo zděšení se uklidní, protože se ukáže, že nabídnutýma očima jsou neškodné brýle, koupí od Coppoly příruční dalekohled a slídí jeho pomocí v protějším bytě profesora Spalanzaniho, kde spatří jeho krásnou, ale záhadně málomluvnou a nehýbající se dceru Olympii. Do té se brzy zamiluje tak prudce, že kvůli ní zapomene na svou chytrou a rozvážnou nevěstu. Avšak Olympia

je automat, u nějž Spalanzani vyrobil soukolí a jemuž Coppola – Večerníček – nasadil oči. Student se stane svědkem toho, jak se oba mistři prou o své dílo; optik si odnesl dřevěnou loutku bez očí, a mechanik, Spalanzani, hodí Nathanielovi na hrud' na zemi ležící krvavé Olympiiny oči, o nichž říká, že je Coppola Nathanielovi ukradl. Toho postihne opětovný záchvat šílenství, v průběhu jehož deliria se vzpomínka na smrt otce spojí s tím čerstvým dojmem: „Haha – haha – haha! – ohnivý kruh – ohnivý kruh! Toč se, ohnivý kruhu – zvesela – zvesela! Dřevěná panenka, haha, krásně se, dřevěná panenka, toč –“ S tím se vrhne na profesora, domnělého Olympiina otce, a chce jej uškrtit.

Zdá se, že se Nathaniel, procitlý z dlouhé, těžké nemoci, konečně uzdravil. Hodlá se oženit se svou znovunalezenou nevěstou. Oba jednoho dne procházejí městem, na jehož náměstí vrhá svůj obrovský stín vysoká radniční věž. Dívka svému ženichovi navrhone, aby na věž vystoupili, zatímco dvojici doprovázející nevěstin bratr zůstane dole. Nahoře na sebe obrátí Klářinu pozornost podivný zjev – cosi, co se na ulici pohybuje směrem k nim. Nathaniel pozoruje tutéž věc Coppolovým dalekohledem, jež najde ve své tašce, je opětovně zachvácen šílenstvím a se slovy „Dřevěná panenka, toč se“ chce svrhnout dívku do té hloubky. Jejím křikem přivolaný bratr ji zachrání a spěchá s ní dolů. Nahoře ten zběsilec pobíhá kolem dokola s výkřikem: „Ohnivý kruhu, toč se...“, jehož původu přece rozumíme. Mezi lidmi, kteří se shromáždí dole, výrazně vyčnívá advokát Coppelius, jenž se náhle znovu objevil. Smíme se domnívat, že to byl pohled na jeho přiblížení, který vyvolal u Nathaniela propuknutí šílenství. Lidé chtějí vyjít nahoru, aby se zběsilce zmocnili, ale Coppelius¹¹ se směje: „...jen počkejte, ten již sejde dolů sám.“ Nathaniel se náhle zastaví, zpozoruje Coppelia a s ječivým křikem „Ano! Krásný oko – krásný oko...“ – se vrhne dolů přes zábradlí. Jakmile leží s rozbitou hlavou na pouliční dlažbě, zmizí Večerníček v pouličním ruchu.

11 — K odvození tohoto jména: *Coppela* = pokusný kelímek (chemické pochody, při nichž otec přijde k úrazu); *coppo* = oční důlek (podle poznámky paní dr. Rankové).

Toto stručné převyprávění neponechá ovšem žádné pochyby o tom, že pocit něčeho tísnivého je přímo spojen s postavou Večerníčka, tedy s představou, že člověk byl připraven o oči a že intelektuální nejistota v Jentschově smyslu nemá s tímto účinkem nic do činění. Pochybnosti o vybavenosti duší, které jsme museli u loutky Olympie připustit, nepřicházejí u tohoto silnějšího příkladu něčeho tísnivého vůbec v úvahu. Básník v nás sice zpočátku vytváří jistý druh nejistoty tím, že nás, jistě ne neúmyslně, nenechává uhodnout, zda nás chce zavést do reálného světa, anebo do nějakého jím libovolně vymyšleného světa fantazijního. Má, jak známo, právo učinit jedno anebo druhé, a jestliže si např. zvolil za dějiště svého líčení svět, v němž jednají duchové, démoni a strašidla, tak jako Shakespeare v *Hamletovi*, *Macbethovi* a v jiném smyslu v *Bouři* a *Snu noci svatojánské*, pak se mu v tom musíme podvolit a přistupovat k tomuto světu založenému na jeho předpokladu po tu dobu, kdy se jeho dílem zabýváme, jako k realitě. Avšak v průběhu Hoffmannova vyprávění tato pochybnost mizí, pozorujeme, že básník chce nechat nás samotné se dívat brýlemi anebo dalekohledem démonického optika, ba že se snad sám takovýmto přístrojem díval. Závěr povídky přece jasně ukazuje, že optik Coppola je skutečně advokátem Coppeliem a také Večerníčkem.

„Intelektuální nejistota“ zde již nepřichází do úvahy, víme nyní, že nám nemají být předvedeny preludy nějakého šílence, za nimiž bychom s racionální převahou mohli rozpoznat střízlivý skutečný stav věcí, a dojem něčeho tísnivého se tímto vysvětlením ani v nejmenším nezmenšil. Intelektuální nejistota tedy nepřispěje k porozumění tomuto tísnivému účinku ničím.

Naproti tomu nám psychoanalytická zkušenost připomíná, že děti mívají hrozný strach z toho, že by si mohly poškodit oči anebo o ně přijít. Mnoha dospělým tato úzkostlivost zůstala a poranění žádného orgánu se neobávají tolik jako poranění očí. Jsme přece také zvyklí říkat, že budeme něco střežit jako oko v hlavě. Studium snů, fantazijních představ a mýtů nás pak poučilo, že strach o oči, strach z oslepnutí je dosti často náhražkou kastrální úzkosti.

I sebeoslepení mytického zločince Oidipa je pouze zmírněním trestu kastrace, který by pro něj podle pravidla odplaty stejným byl jedine přiměřený. Lze se pokusit v rámci racionalistického způsobu myšlení vysvětlení strachu o oči kastrační úzkostí odmítnout; shledáváme pochopitelným, že o tak cenný orgán jako oko je projevován příslušně velký strach, ba můžeme zajít dále a tvrdit, že se za kastrační úzkostí neskrývá žádné hlubší tajemství a žádný jiný význam. Avšak tím přesto neučiníme po právu tomu náhražkovitému vztahu, jenž se ve snu, fantazijních představách a mýtu projevuje mezi okem a mužským údem, a nemůžeme odporovat dojmu, že vzniká obzvláště silný a nejasný pocit právě vůči hrozbě ztráty pohlavního údu a že teprve tento pocit dodává představě ztráty jiných orgánů ohlas. Jakákoli další pochybnost mizí poté, když se z analýzy neurotiků dozvídáme o „kastačním komplexu“ a vezmeme na vědomí jeho velmi významnou úlohu v jejich duševním životě.

Také bych žádnému odpůrci psychoanalytického pojetí neradil, aby se u tvrzení, že strach o oči je něčím na kastračním komplexu nezávislým, odvolával právě na Hoffmannovu povídku o Večerníčkovi. Neboť proč je zde obava o oči uvedena do nejtěsnějšího vztahu se smrtí otce? Proč vystupuje Večerníček pokaždé jako rušitel lásky? Ten zaviní rozchod nešťastného studenta s jeho nevěstou a jejím bratrem, který je jeho nejlepším přítelem, zničí druhý předmět jeho lásky, krásnou panenku Olympii, a přinutí jej samotného k sebevraždě v době, kdy se nachází bezprostředně před spojením se svou znovuzískanou Klárou. Tyto – stejně jako mnohé jiné – rysy této povídky se zdají svévolně vymyšlené a nedůležité, jestliže odmítneme vztah strachu o oči a kastrační úzkosti, a nabývají smyslu, jakmile za Večerníčka dosadíme obávaného otce, od nějž je kastrace očekávána.¹²

Odvážili bychom se tedy vysvětlit tísnivý pocit vyvolávaný Večerníčkem strachem plynoucím z dětského kastračního

12 — Fantazijní zpracování básníka vskutku nezamíchalo prvky dané látky tak dříve, že bychom nemohli rekonstruovat jejich původní uspořádání. V té dětské historce představují otec a Coppelius imago otce rozložené ambivalencí do dvou protikladů; jeden hrozí oslepením (kastrací), ten druhý, dobrý otec, si vyprošuje, aby se očím dítěte nic nestalo.

komplexu. Jakmile se však objeví myšlenka připsat odpovědnost za vznik tísnivého pocitu takovému k dětství se vážícímu momentu, jsme doháněni i k pokusu vzít v úvahu možnost stejného odvození u jiných případů tísnivého účinku. Ve Večerníčkovi se nachází ještě motiv tísnivého účinku loutky, jež se zdá živá, který byl zdůrazněn Jentschem. Podle tohoto autora zvláště příznivou podmínkou pro vznik tísnivých pocitů je, jestliže se vzbudí intelektuální nejistota, pokud jde o to, zda je něco živé, nebo neživé, a jestliže neživé zachází ve své podobnosti se živým příliš daleko. Přirozeně ale nejsme právě u panenek příliš vzdáleni od světa dětí. Vzpomínáme si, že dítě v raném věku při hraní vůbec ostře nerozlišuje mezi živým a neživým a že zvláště rádo zachází se svou panenkou jako se živou bytostí. Ba občas slyšíme vyprávět o nějaké pacientce, že byla ve věku osmi let přesvědčena o tom, že když se bude na své panenky dívat jistým způsobem, co nejupřímněji, musejí oživnout. Infantilní moment lze tedy i zde snadno prokázat, avšak je zvláštní, že se v případě Večerníčka jednalo o probuzení staré dětské obavy, u živé panenky nelze o strachu mluvit, dítě se oživení svých panenek neobávalo, snad si je dokonce přálo. Zdrojem tísnivého pocitu by tedy zde nebyl dětský strach, nýbrž nějaké dětské přání anebo také jenom něco, čemu dítě věří. Zdá se, že je v tom rozpor, možná to je jenom různorodost, jež se později může stát našemu porozumění prospěšnou.

E. T. A. Hoffmann je nedostižným mistrem tísnivého účinku v básnictví. V jeho románu *Řáblův elixír* můžeme najít celý soubor motivů, jimž bychom chtěli tísnivý účinek toho příběhu připsat. Obsah tohoto románu je příliš bohatý a zamotaný, než abychom se mohli odvážit sepsat z něj výtah. Ke konci knihy, když se v ní dodatečně objeví předpoklady děje, s nimiž nebyl dosud čtenář seznámen, není výsledkem to, že by mu byly věci objasněny, nýbrž jeho úplné zmatení. Básník nakupil příliš mnoho stejnorodého, dojem vytvářený celkem tím netrpí, trpí tím ovšem porozumění. Musíme se spokojit s tím, že vyčleníme ty nejvýraznější z oněch tísnivě působících motivů, abychom prozkoumali, zda je i u nich

přípustné odvození z pramenů vážících se k dětství. Těmito motivy jsou existence dvojníků ve všech svých odstínech a formách, tedy výskyt osob, jež musejí být kvůli tomu, že vypadají stejně, považovány za identické, vystupňování tohoto vztahu přeskokováním duševních pochodů z jedné z těchto osob na tu druhou – což bychom nazývali telepatii –, takže jedna je spoluvlastníkem vědění, cítění a prožívání té druhé, identifikace s nějakou jinou osobou, takže příslušná osoba působením jejího Já zešílí anebo postaví cizí Já na místo toho vlastního, tedy zdvojení Já, sdílená Já, výměnu Já – a konečně stálý návrat téhož, opakování stejných rysů obličeje, charakterů, osudů, zločinných skutků, ba i jmen ve více po sobě následujících generacích.

Motiv dvojníka důkladně zhodnotil ve stejnojmenné práci O. Rank.¹³ Zkoumají se tam vztahy dvojníka k zrcadlovému a ke stínovému obrazu, k duchovi poskytujícímu ochranu (Schutzgeist), k učení o duši a ke strachu ze smrti, jasné světlo však také padá na překvapující historii vývoje tohoto

Výtěsněním nejsilněji postižená část tohoto komplexu, přání smrti namířené proti zlému otci, nachází své zobrazení ve smrti dobrého otce, jež je přičítána k tíži Coppeliovi. Těto otcovské dvojici odpovídají v pozdějším příběhu studentova života profesor Spalanzani a optik Coppola – profesor je sám o sobě postavou z otcovské řady, Coppola je rozpoznán jakožto totožný s advokátem Coppeliem. Tak jako tehdy pracovali společně u tajuplného krbu, zhotovili nyní společně loutku Olympii, profesor se také nazývá Olympiíním otcem. Touto dvojnásobnou sounáležitostí o sobě prozrazují, že vznikli rozštěpením otcovského imaga, tj. jak mechanik, tak i optik jsou otci Olympie stejně tak jako Nathaniela. V děsivé scéně z doby dětství Coppelius chlapečkovi poté, když se zřekl jeho oslepení, zkusmo odšrouboval ruce a nohy, pracoval na něm tedy jako mechanik na loutce. Tento podivný rys, jenž zcela překračuje rámec představ o Večerníčkově, vnáší do hry nový ekvivalent kastrace; poukazuje však také na vnitřní identičnost Coppelia s jeho pozdějším protějškem, mechanikem Spalanzanem, a připravuje nás na výklad Olympie. Tato automatická panenka nemůže být ničím jiným než zhmotněním Nathanielova femininního postoje k jeho otci v raném dětství. Jejich otcové – Spalanzani a Coppola – jsou přece pouze novými vydáními, reinkarnacemi Nathanielova otcovského páru; jinak nesrozumitelný údaj Spalanzaniho, že optik ukradl Nathanielovi oči (viz výše), aby je nasadil té loutce, tak nabývá významu jako důkaz identity Olympie a Nathaniela. Olympia je tak říkajíc od Nathaniela odděleným komplexem, který se mu staví do cesty jakožto osoba; ovládnutí tímto komplexem nachází své vyjádření v nesmyslné nutkavé lásce k Olympu. Máme právo nazývat tuto lásku narcistickou a chápeme, že ten, kdo jí propadl, se odcízí reálnému objektu lásky. Jak je však psychologicky správné, že se kastrčním komplexem na otce fixovaný jinoh stane neschopen lásky k ženě, ukazují četné analýzy pacientů, jejichž obsah je sice méně fantastický, ale sotva méně smutný než příběh studenta Nathaniela. E. T. A. Hoffmann byl dítětem z nešťastného manželství. Když mu byly tři roky, odloučil se otec od své malé rodiny a nežil již nikdy znovu společně s ní. Podle dokladů, jež přináší E. Grisebach v biografickém úvodu k Hoffmannovým pracím, byl vztah k otci vždy jedním z nejbolestivějších míst v básníkově citovém životě.

13 ——— Rank, Otto. *Der Doppelgänger. Imago*, 1914, III, s. 97–164.

motivů – neboť dvojník byl původně pojištěním proti zániku Já, „energickým popřením moci smrti“ (O. Rank), a prvním dvojníkem těla byla pravděpodobně „nesmrtelná“ duše. Utvoření takového zdvojení k obraně proti zničení má svůj protějšek v jednom vypočtení jazyka snů, jenž rád vyjadřuje kastraci zdvojením anebo množstvím symbolu genitálu; v kultuře starých Egypťanů se stává podnětem k umění utvářet obraz zesnulého prostřednictvím trvanlivého materiálu. Avšak tyto představy vznikly na půdě neomezené sebelásky, prvotního narcismu, jenž ovládá duševní život dítěte stejně jako primitivního člověka, a s překonáním této fáze se mění znaménko před dvojníkem, z pojistky zajišťující pokračování života se stává tísňovou předzvěstí smrti.

Představa dvojníka nemusí zaniknout s tímto původním narcismem, neboť může nabýt nového obsahu z pozdějších vývojových stupňů Já. V Já se pomalu utváří zvláštní instance, která se může postavit na odpor ostatnímu Já, jež slouží sebepozorování a sebekritice, vykonává práci psychické cenzury a je našemu vědomí známa jako „svědomí“. V patologickém případě bludného sklonu k neustálému sebepozorování je tato instance izolována, odštěpena od Já, stává se lékaři zřejmou. Ta skutečnost, že je zde takováto instance, jež může s ostatním Já zacházet jako s objektem, tedy že je člověk schopen sebepozorování, činí možným naplnit starou představu o dvojnících novým obsahem a přiřadit k ní mnohé, především všechno to, co se sebekritice zdá být něčím patřícím ke starému překonanému narcismu z pradávnejší doby.¹⁴

Avšak ke dvojníkovi může být přičleněn nejen tento obsah pohoršlivý pro kritiku Já, nýbrž právě tak všechny neuskutečněné možnosti utváření osudu, jichž se chce fantazie ještě držet, a všechny snahy Já, které se kvůli vnější nepřízni nemohly prosadit, stejně jako všechna potlačená volní rozhodnutí, jež vytvářela iluzi svobodné vůle.¹⁵

Avšak poté, kdy jsme se takto zabývali navenek zjevnou motivací postavy dvojníka, si musíme říci: nic z toho všeho pro nás

nečiní srozumitelným ten mimořádně vysoký stupeň pocitu tísnivosti, který je jí vlastní, a na základě naší znalosti patologických duševních pochodů smíme dodat, že nic z tohoto obsahu by nemohlo vysvětlit tu obrannou snahu, jež jej promítá jako něco cizího z Já směrem ven. Charakter tísnivosti může přece pocházet pouze z toho, že dvojník je útvarem náležejícím překonaným pradávným duševním dobám, který měl ovšem tehdy laskavější smysl. Dvojník se stal děsivou příšerou, tak jako se pohanští bohové po pádu svého náboženství stávají démony¹⁶.

Ostatní poruchy Já použité u Hoffmanna lze snadno posoudit podle vzoru motivu dvojníka. Jedná se u nich o zpětný návrat do jednotlivých fází v dějinách vývoje jáského pocitu, o regresi do dob, kdy se Já ještě ostře nevymezilo vůči vnějšímu světu a vůči jinému. Domnívám se, že tyto motivy spoluzaviňují dojem tísnivosti, třebaže není snadné vyčlenit jejich podíl na tomto dojmu.

Moment opakování stejnorodého snad jako zdroj tísnivého pocitu nedojde u každého uznání. Podle mých pozorování tento moment za jistých podmínek a v kombinaci s určitými okolnostmi nepochybně takovýto pocit, jenž snadno připomíná bezmocnost při mnoha snových stavech, vyvolává. Když jsem se jednou za horkého letního odpoledne brouzдал mně neznámými, liduprázdnými ulicemi jistého italského maloměsta, ocitl jsem se v oblasti, o jejímž charakteru jsem nemohl dlouho zůstat na pochybách. V oknech malých domků byly vidět jen nalíčené ženy, a spěchal jsem tu úzkou ulici při nejbližší možnosti odbočení opustit. Ale poté, kdy jsem nějakou chvíli chodil bez orientace sem a tam, jsem se náhle znovu ocitl v téže ulici, v níž jsem nyní začal vzbuzovat

14 — Domnívám se, že když si básníci stěžují, že v prsou člověka přebývají dvě duše, a když populární psychologové hovoří o rozštěpení Já v člověku, pak jim tane na mysli toto rozdělení, náležející k psychologii Já, a ne psychoanalýzou objevená protikladnost mezi Já a nevědomým vytěsněným. Tento rozdíl je ovšem stírán tím, že se mezi zavrženým jáskou kritikou nejprve nacházejí „potomci“ vytěsněného.

15 — V básni Hannse Heinze Ewerse *Student z Prahy*, z níž Rankova studie o dvojnictví vyšla, hrdina své milé slíbil, že svého protivníka při souboji nezabije. Na cestě k místu souboje však potká dvojníka, který již soka zlikvidoval.

16 — Srov. Heine, Heinrich. *Die Götter im Exil*. In: Týž. *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*. Sv. 9. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1987.

rozruch, a můj kvapný odchod měl za následek jen to, že jsem se novou oklikou ocitl potřetí opět na témže místě. Potom se mne však zmocnil pocit, jež mohu označit jen jako tísnivý, a byl jsem rád, když jsem se, zřeknuv se dalších objevitelských cest, ocitl zpátky na náměstí, které jsem krátce předtím opustil. Jiné situace, jež mají se situací právě popsanou společný nezamýšlený návrat a ve všech ostatních bodech se od ní důkladně liší, mají přesto za následek tentýž pocit bezmoci a tísnivosti. Například když člověk zabloudil ve vysokém lese, třeba překvapen vlkem, a pak se navzdory všem snahám najít nějakou značenou nebo známou cestu opakovaně vrací na jedno místo, jež pozná podle určitého útvaru. Anebo když se člověk pohybuje v neznámém, tmavém pokoji, aby našel dveře nebo vypínač, a přitom po sté vráží do téhož kusu nábytku, což je situace, kterou Mark Twain, ovšem pomocí groteskní nadsázky, přeměnil v situaci neodolatelně komickou.

Na jiné řadě zkušeností také bez obtíží rozpoznáme, že je to jen moment neúmyslného opakování, jenž činí jinak neškodné tísnivým a vnucuje nám představu čehosi osudového a neodvratného tam, kde bychom jinak hovořili jen o „náhodě“. Tak je např. jistě lhostejným zážitkem, když za své šaty odevzdané někde v šatně dostaneme lístek s jistým číslem – dejme tomu 62 – nebo když zjistíme, že nám přidělená lodní kajuta má toto číslo. Avšak tento dojem se změní, jestliže k oběma těmto indiferentním příhodám dojde krátce po sobě, takže člověk narazí na číslo 62 v průběhu téhož dne vícekrát, a jestliže pak snad dokonce upozoruje, že u všeho, co má nějaké číselné označení, adres, hotelových pokojů, železničních vagonů apod., objevuje stále znovu stejné číslo, přinejmenším jako složku nějakého čísla většího. Shledává to „tísnivým“, a ten, kdo není imunní vůči pokušení pověr, bude mít sklon připisovat tomuto tvrdošíjnému návratu toho jednoho čísla nějaký tajný význam, například odkaz na věk, jemuž je mu souzeno se dožít. Anebo se právě zabýváme studiem spisů velkého fyziologa E. Heringa a pak s odstupem několika málo dní dostaneme dopisy od dvou osob tohoto jména z různých zemí, přičemž

jsme až do té doby nikdy nepřišli do styku s lidmi, kteří se tak jmenují. Jeden duchaplný přírodovědec podnikl před nedávnem pokus podřídít příhody takového druhu jistým zákonům, čímž by prý musel být odstraněn dojem čehosi stísňujícího. Netroufám si rozhodnout, zda se mu to podařilo.¹⁷

Jak lze tísnivost plynoucí z opakovaného navracení se stále téhož odvodit z dětského duševního života, zde mohu jen naznačit, a musím proto odkázat na připravovanou obšírnou práci pojednávající o tom v jiné souvislosti. V duševním nevědomí lze totiž rozpoznat nadvládu z pudových hnutí vycházejícího nutkání k opakování, jež pravděpodobně závisí na nejniternější povaze samotných pudů, je dostatečně silné, aby mohlo nedbat principu slasti, propůjčuje jistým stránkám duševního života démonický charakter, projevuje se ještě velmi zřetelně ve snahách malého dítěte a ovládá část průběhu psychoanalýzy neurotika. Všechny shora uvedené úvahy nás připravily na to, že jako stísňující bude pocíťováno to, co může toto vnitřní nutkání k opakování připomínat.

Nyní, myslím si však, je čas, abychom se od těchto přece jen obtížně posouditelných okolností odvrátili a vyhledali nepochybné případy něčeho tísnivého, od jejichž analýzy smíme očekávat konečné rozhodnutí o platnosti naší domněnky.

V *Polykratově prstenu* je host jat hrůzou, protože si povšimne, že každé přítelovo přání se ihned vyplní, každá z jeho starostí je neprodleně vyřešena osudem. Přítel, který je jeho hostitelem, na něj začal působit „tísnivě“. Vysvětlení, jež nám podává, že se prý ten přespráliš šťastný člověk musí obávat závesti bohů, nám ještě připadá neprůhledné, jeho smysl je mytologicky zastřen. Vyberme proto jiný příklad z daleko prostších poměrů: v chorobopise jistého nutkavého neurotika¹⁸ jsem vyprávěl, že tento pacient kdysi nastoupil k pobytu v jednom vodoléčebném ústavu, který vedl k velkému zlepšení jeho stavu. Byl ale tak chytrý, že nepřipisoval

17 — Kammerer, Paul. *Das Gesetz der Serie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1919.

18 — Freud, Sigmund. Poznámky o jednom případě nutkavé neurózy. In: Týž. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda, svazek 12*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 2003.

tento úspěch léčebné síle vody, nýbrž poloze svého pokoje, který bezprostředně sousedil s pokojíkem jedné milé ošetřovatelky. Když pak přišel do tohoto ústavu podruhé, požadoval znovu tentýž pokoj, musel si však vyslechnout, že je již obsazen nějakým starým pánem, a vyjádřil svou nevoli nad tím slovy: „Kéž ho za to ale trefí šlak.“ O čtrnáct dní později toho starého pána skutečně ranila mrtvice. Pro mého pacienta to byl „tísňivý“ zážitek. Dojem něčeho tísnivého by byl býval ještě silnější, kdyby mezi oním výrokem a tou nešťastnou událostí byla uplynula o mnoho kratší doba anebo kdyby byl pacient mohl referovat o četných zcela podobných zážitcích. Vskutku mu nečinilo potíže přicházet s takovými potvrzeními, avšak nejen jemu samotnému – všichni nutkaví neurotici, které jsem zkoumal, uměli o sobě vyprávět podobné věci. Nebyli vůbec překvapeni, že pravidelně potkali tu osobu, na niž – snad po dlouhé přestávce – právě mysleli, pravidelně dostávali ráno dopis od nějakého přítele, když večer předtím řekli: o tom jsme ale teď již dlouho nic neslyšeli, a zvláště k případům neštěstí nebo úmrtí docházelo jen zřídka, aniž by se předtím příslušná osoba nemihla jejich myšlenkami. Tito pacienti obvykle vyjadřovali tento stav věcí tím nejskromnějším způsobem, když tvrdili, že mají „tušení“, jež se „většinou“ vyplní.

Jednou z nejtísnivěji působících a nejrozšířenějších podob pověr je strach ze „zlého pohledu“, o němž důkladně pojednal hamburský oční lékař S. Seligmann¹⁹. Zdá se, že zdroj, z něž tento strach čerpá, nezůstává nikdy nerozpoznán. Ten, kdo má něco cenného, a přesto vetchého, se obává závisti jiných v důsledku toho, že do nich promítá onu závist, kterou by byl v opačném případě pociťoval sám. Taková hnutí mysli člověk prozradí pohledem, i když jim odepre slovní vyjádření, a když někdo díky nápadným příznakům, zvláště nežádoucího druhu, vyčnívá mezi ostatními, očekáváme od něj, že jeho závist dosáhne zvláštní síly a pak také přemění tuto sílu v účinek. Obáváme se tedy tajného záměru škodit, a při jistých příznacích se domníváme, že tomuto záměru je také k dispozici síla.

Posledně uvedené příklady něčeho tísnivě působícího závisejí na principu, jež jsem, řídíce se podnětem jednoho pacienta, nazval „všemohoucností myšlenek“. Nyní již nemůžeme nerozpoznat, na jaké půdě se nacházíme. Analýza případů něčeho tísnivě působícího nás přivedla zpět ke starému světovému názoru animismu, který se vyznačoval naplněností světa duchy lidí, narcistickým přeceňováním vlastních duševních pochodů, všemohoucností myšlenek a na tom založenou technikou magie, přísuzováním pečlivě odstupňovaných čarodějnických sil cizím osobám a věcem (mana), stejně jako všemi těmi výtvary, jimiž se neomezený narcismus onoho vývojového období postavil na odpor nepřehlédnutelným námitkám reality. Zdá se, že my všichni jsme ve svém individuálním vývoji prošli fází odpovídající tomuto animismu primitivních lidí, že u nikoho z nás tato fáze neproběhla, aniž by po sobě zanechala pozůstatky a stopy schopné se ještě projevit, a že všechno, co nám dnes připadá „tísnivě působící“, splňuje tu podmínku, že se dotýká těchto pozůstatků animistické duševní činnosti a podněcuje je k tomu, aby se projevíly.²⁰

Nyní je zde místo pro dvě poznámky, v nichž bych chtěl zachytit základní obsah této drobné studie. Za prvé, jestliže má psychoanalytická teorie pravdu se svým tvrzením, že se každý afekt spojený s nějakým citovým hnutím, lhostejno jakého druhu, vytěsněním přemění ve strach, pak musí mezi případy něčeho vyvolávajícího úzkost existovat skupina, u níž lze ukázat, že toto, co vyvolává úzkost, je nějakým vracejícím se vytěsněným. Tímto druhem něčeho vyvolávajícího úzkost („des Ängstlichen“) by bylo právě něco stísnujícího („das Unheimliche“), a přitom musí být lhostejné, zda původně vyvolávalo samo strach anebo bylo neseno nějakým jiným afektem. Za druhé, jestliže je toto skutečně tajnou

19 — Seligmann, Siegfried. *Der böse Blick und Verwandtes*. Berlin: H. Barsdorf, 1910.

20 — Srov. k tomu oddíl III Animismus, magie a všemohoucnost myšlenek v autorově knize *Totem a Tabu*, 1915 (česky Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1997), tam také poznámku: „Zdá se, že charakter něčeho ‚tísnivého‘ propůjčujeme takovým dojmům, jež se zdají potvrzovat všemohoucnost myšlenek a animistický způsob myšlení vůbec, zatímco jsme se již ve svém úsudku od něj odvrátili.“

povahou stísňujícího, pak pochopíme, že jazykový úzus nechává „das Heimliche“ přecházet ve svůj protiklad „das Unheimliche“, neboť toto stísňující není opravdu ničím novým nebo cizím, nýbrž něčím duševnímu životu od pradávna důvěrně známým, co mu bylo jen odcizeno procesem vytěsnění. Vztah k vytěsnění nám nyní také osvětluje Schellingovu definici, že tísnivě působící („das Unheimliche“) je něco, co by bývalo mělo zůstat skryté a vyšlo na světlo.

Zbývá nám ještě vyzkoušet ten náhled, jež jsme získali, při vyzkoušení některých jiných případů.

Mnoha lidem připadá nejvyšší měrou tísnivě působící to, co souvisí se smrtí a mrtvolami a s návratem mrtvých, s duchy a strašidly. Slyšeli jsme přece, že mnohé moderní jazyky dokonce nedokážou náš termín „tísnivě působící dům“ („ein unheimliches Haus“) vyjádřit jinak než opisem: dům, v němž straší. Byli bychom vlastně mohli začít naše zkoumání tímto, snad nejsilnějším příkladem něčeho tísnivého, avšak neučinili jsme tak, protože zde je tísnivé příliš smíšeno s děsivým a zčásti jím přikryto. Ale sotva v nějaké jiné oblasti se naše myšlení a cítění od starších časů tak málo změnilo a to staré zůstalo pod tenkou slupkou tak dobře uchováno, jako v našem vztahu ke smrti. O tom, proč tomu tak je, nám podávají dobré zprávy dva momenty: síla našich původních citových reakcí a nejistota našeho vědeckého poznání. Naše biologie ještě nedokázala rozhodnout, zda smrt je nutným osudem každého živého tvora anebo jen pravidelnou náhodou v rámci života, jíž se však lze snad vyhnout. Výrok „všichni lidé musejí zemřít“ se sice objevuje v učebnicích logiky jako příklad obecného tvrzení, avšak žádnému člověku to nedochází, a naše nevědomí má nyní tak málo prostoru pro představu vlastní smrtelnosti jako kdysi. Náboženství stále ještě upírají nepopíratelné skutečnosti individuální smrti její význam a prohlašují, že existence pokračuje i za hranicí konce života; státní moc se domnívá, že nemůže mezi žijícími lidmi udržovat morální pořádek, jestliže se má zříci korektury pozemského života lepším životem na onom světě;

na plakátovacích sloupech našich velkoměst jsou ohlašovány přednášky, jež chtějí poučovat o tom, jak máme navázat spojení s dušemi zesnulých, a je nepopíratelné, že větší počet těch nejchytřejších hlav a nejpronikavějších myslitelů mezi muži vědy, zvláště ke konci svého vlastního života, usoudil, že možnosti takového styku nechybějí. Protože téměř všichni z nás uvažují v tomto bodě tak jako divoši, není ani divu, že primitivní strach před zemřelým je u nás ještě tak mocný a je připraven se projevit, jakmile mu něco vyjde vstříc.

Pravděpodobně má tento strach ještě ten starý smysl, že se nebožtík prý stal nepřitelem toho, kdo zůstal naživu, a zamýšlí si jej vzít s sebou jako druha ve své nové existenci. Spíše bychom se mohli u této neměnitelnosti postoje vůči smrti tázat, kde zůstává podmínka vytěsnění, jež je vyžadována, aby se to primitivní mohlo vrátit jako něco tísnivého. Avšak tato podmínka přece také trvá, oficiálně již tzv. vzdělanci nevěří v to, že by bylo možné spatřit nebožtíky jakožto duše, vázali jejich objevení se na vzdálené a zřídka kdy splněné podmínky, a původně v nejvyšší míře dvojnásobný, ambivalentní citový postoj k mrtvému byl pro vyšší vrstvy duševního života zeslaben v jednoznačný postoj piety.²¹

Nyní je třeba učinit jen ještě několik málo poznámek, neboť s animismem, magií a čarodějnictvím, všemohoucností myšlenek, vztahem ke smrti, nezamýšleným opakováním a kastracním komplexem jsme tak zhruba vyčerpali výčet momentů, které dělají z něčeho, čeho se člověk bojí, něco tísnivě působícího („das Unheimliche“).

Slovem „unheimlich“ označujeme i živého člověka, a to tehdy, když od něj očekáváme zlé úmysly. Ale to nepostačuje, musíme ještě dodat, že se tyto jeho úmysly nám škodit skuteční za pomoci zvláštních sil. Dobrým příkladem toho je *Gettatore*, tato hrůzu nahánějící postava románských pověr, kterou Albrecht Schäffer v knize *Josef Montfort* s poetickou intuicí

21 — Srov. Tabu a ambivalence v knize *Totem a tabu* (Freud, Sigmund. *Totem a tabu*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1997).

a hlubokým psychologickým porozuměním přetvořil v postavu sympatickou. Avšak u těchto tajných sil se již nacházíme na půdě animismu. Tušení takových tajných sil to je, jež způsobuje, že pro zbožnou Markétku se Mefisto stává někým působícím tak tísnivě („unheimlich“).

Tísnivý pocit („das Unheimliche“) vyvolávaný padoucníci a šílenstvím má tentýž původ. Laik zde před sebou vidí projev sil, jejichž existenci u druhého člověka netušil, jejichž pohyb však dokáže nejasně cítit v odlehlých koutech své vlastní osobnosti. Středověk důsledně a psychologicky téměř správně připisoval všechny tyto projevy nemoci působení démonů. Ba nebyl bych udiven, kdybych uslyšel, že se psychoanalýza, jež se odkrýváním těchto utajených sil zabývá, proto pro mnohé lidi sama stala něčím tísnivě působícím. V jednom případě, kdy se mi – třebaže ne příliš rychle – zdařilo uzdravení jedné již po mnoho let churavé dívky, jsem to slyšel od samotné matky té na dlouhou dobu vyléčené.

Odpojené údy, useknutá hlava, od paže oddělená dlaň, jako je tomu v jedné Hauffově pohádce, nohy, které samy o sobě tančí jako ve zmíněné knize A. Schaeffera, v sobě mají cosi neobyčejně děsivého, zvláště když se jim připisuje ještě nějaká samostatná činnost jako v posledním případě. Víme již, že tento tísnivý účinek pochází z přiblížení ke kastročnímu komplexu. Mnozí lidé by korunu děsivosti přisoudili představě, že jsou pohřbeni jako zdánlivě mrtví. Avšak psychoanalýza nás poučila, že tato hrůza budící fantazijní představa je jen přeměnou představy jiné, jež původně ničím hrozným nebyla, nýbrž byla nesena jistou smyslností, totiž fantazie o životě v mateřském lůně.

Uvedme ještě dodatečně něco obecného, co přísně vzato je již obsaženo v našich dosavadních tvrzeních o animismu a překonaných způsobech práce duševního aparátu, avšak přesto se zdá být hodno zvláštního zdůraznění: že totiž často a snadno působí tísnivě, když je setřena hranice mezi fantazií a skutečností, když se před námi objeví něco reálného, co jsme dosud považovali za výtvar fantazie, když nějaký symbol převezme plný výkon

a plný význam symbolizovaného a tak podobně. Na tom také spočívá značná část toho tísnivého účinku, jenž je magickým praktikám vlastní. Tím infantilním na tom, co ovládá i duševní život neurotiků, je kladení přílišného důrazu na psychickou realitu v porovnání s realitou materiální, rys, který se připojuje k všemohoucnosti myšlenek. Uprostřed izolace zaviněné světovou válkou se mi dostalo do rukou jedno číslo anglického časopisu *Strand*, v němž jsem mezi jinými dosti zbytečnými výtvary četl povídku líčící, jak se mladá dvojice nastěhuje do zařízeného bytu, v němž je stůl podivného tvaru s vyřezanými krokodýly. K večeru se pak v bytě šířívá nesnesitelný, charakteristický zápach, manželé ve tmě o něco zakopávají, domnívají se, že vidí, jak se nad schody kmitá něco nedefinovatelného, stručně řečeno máme uhodnout, že kvůli přítomnosti tohoto stolu domem obcházejí strašidla v podobě krokodýlů, anebo že ty dřevěné obludy za tmy ožívají nebo něco podobného. Byla to hodně prostomyslná historka, ale její tísnivý účinek čtenář pociťoval jako zcela znamenitý.

Na závěr této jistě ještě neúplné sbírky příkladů se chceme zmínit o jedné zkušenosti z psychoanalytické práce, jež, pokud nespočívá na náhodném sběhu okolností, s sebou přináší to nejkrásnější potvrzení našeho pojetí něčeho tísnivě působícího („des Unheimlichen“). Často se stává, že neurotičtí muži prohlašují, že ženský genitál je pro ně něčím vyvolávajícím tísnivý pocit. Tento tísnivý pocit je však vchodem do staré domoviny člověka, k místu, kde každý kdysi nejprve pobýval. „Láska je steskem po domově,“ tvrdí žertovná poznámka, a když si snící o nějakém místě anebo krajině ještě ve snu myslí; „to je mi známé, tam jsem již kdysi byl...“ – pak smí výklad za to dosadit genitál anebo matčino lůno. To, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je tedy v tomto případě tím, co bylo kdysi domácké („das Heimische“), co je odedávna důvěrně známé. Předpona „un“ u tohoto slova je však známkou vytěsnění.

Již během četby shora uvedených úvah se asi u čtenáře ozvaly pochybnosti, jimž má být nyní dovoleno, aby se shromáždily a byly vysloveny nahlas. Může platit, že to, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je něco milého, útulného a domáckého („das Heimliche – Heimische“), jež podlehl vytěsnění a vrátilo se z něj zpět, a že všechno, co vyvolává tísnivost, splňuje tuto podmínku. Avšak nezdá se, že touto volbou látky je záhada tísnivého vyřešena. Naši tezi zjevně nelze obrátit. Ne všechno, co připomíná vytěsněná hnutí vyjadřující přání a překonané způsoby myšlení z individuálního dávnověku a z pravěké doby národů, je proto také něčím, co působí tísnivě.

Nechceme také zamlčet, že téměř ke každému příkladu, jenž by měl dokázat naši tezi, lze najít nějaký obdobný příklad, který jí odporuje. Useknutá ruka, např. v Hauffově pohádce *Příběh o useknuté ruce*, působí jistě tísnivě, což jsme vysvětlili kastročným komplexem. Ale v Herodotově vyprávění o Rhampsinitině pokladu mistr zloděj, jenž chce princeznu zachytit za ruku, jí vydá useknutou ruku svého bratra nazpět, a jiní pravděpodobně usoudí právě tak jako já, že tento rys žádný tísnivý účinek nevyvolává. Promptní vyplnění přání v „Polykratově prstenu“ na nás působí právě tak tísnivým dojmem jako na egyptského krále samotného. Ale v našich pohádkách se to okamžitým splněním přání jen hemží a nic stísnujícího na tom není. V pohádce o třech přáních se dá žena libou vůní klobásy navést k tomu, že řekne, že by také chtěla takovou uzenku mít. A ta hned leží před ní na talíři. Muž si ve zlosti přeje, aby ta uzenka visela té všetečné ženě na nose. Ta se v mžiku houpá na jejím nose. To je velmi působivé, ale ani v nejmenším to nepůsobí tísnivě. Ta pohádka se vůbec staví zcela otevřeně na animistické stanovisko všemohoucnosti myšlenek a přání, a nedokázal bych přece jmenovat žádnou opravdovou pohádku, v níž by se vyskytovalo něco vyvolávajícího hrůzu. Slyšeli jsme, že působí ve vysoké míře děsivě („unheimlich“), jestliže neživé

věci, obrazy, loutky ožívají, avšak v Andersenových pohádkách žijí domácí přístroje, kusy nábytku, cínový vojáček, a nic není snad od něčeho, co působí tísnivě, vzdálenější. Také ožiti krásné sochy Pygmalion budeme stěží pociťovat jako něco stísňujícího.

Zdánlivou smrt a vzkříšení mrtvých jsme poznali jako velmi děsivé představy. Podobné věci jsou ale zase v pohádkách velmi obvyklé; kdo by se odvážil nazvat děsivým, když např. Sněhurka opět otevře oči? Také procitnutí mrtvých v příbězích o zázracích, např. z Nového zákona, vyvolávají pocity, jež nemají s tísnivými nic společného. Nezamýšlený opětovný návrat téhož, který na nás měl tak nepochybný tísnivý účinek, slouží přece v řadě případů jiným, a to velmi rozdílným účinkům. Poznali jsme již jeden případ, kdy je tohoto návratu použito jako prostředku k vyvolání komického pocitu, a můžeme uvést příkladů tohoto druhu více. Jindy působí návrat téhož jako zesílení apod., dále: odkud pochází tísnivý pocit z ticha, ze samoty, z temnoty? Neukazují tyto momenty na roli nebezpečí při vzniku pocitu něčeho tísnivého, i když to jsou tytéž podmínky, za nichž vidíme děti nejčastěji projevovat strach? A můžeme skutečně zcela zanedbat moment intelektuální nejistoty, protože jsme přece připustili jeho význam pro děsivost smrti?

A tak musíme být asi připraveni přijmout předpoklad, že pro výskyt tísnivého pocitu jsou určující ještě jiné než výše uvedené hmotné podmínky. Mohli bychom sice říci, že oním prvním konstatováním je psychologický zájem o problém tísnivě působícího vyřízení, a zbytek vyžaduje pravděpodobně estetické zkoumání. Ale tím bychom otevřeli dveře pochybnostem, na jakou hodnotu si náš vhled do původu tísnivě působícího („des Unheimlichen“) z vytěsněného domácího a útulného („vom verdrängten Heimischen“) smí vlastně činit nárok.

Jedno pozorování nám může ukázat cestu k řešení těchto nejistot. Skoro všechny příklady, jež jsou v rozporu s našimi očekáváními, jsou vzaty z oblasti vymyšleného, z oblasti básnictví. Dostáváme tak pokyn, abychom rozlišovali mezi tísnivě

působícím („dem Unheimlichen“), které člověk prožívá, a tísnivě působícím, jež si pouze představuje anebo o němž čte.

Tísnivě působící při prožívání je spojeno s daleko jednoduššími podmínkami, zahrnuje však méně četné případy. Domnívám se, že toto tísnivě působící se bez výjimky podvoluje našemu pokusu o řešení, pokaždé připouští vysvětlení odedávna důvěrně známým vytěsněným. Přesto je i zde třeba provést důležité a psychologicky významné rozlišení materiálu, jež poznáme nejlépe na vhodných příkladech.

Vyhmátněme, v čem spočívá tísnivý účinek všemohoucnosti myšlenek, promptního vyplnění přání, tajných škodlivě působících sil, návratu mrtvých do života. Podmínku, za níž zde pocit něčeho tísnivě působícího vzniká, nelze nerozpoznat. My – nebo naši primitivní prapředkové – jsme kdysi pokládali tyto možnosti za skutečnost, byli jsme přesvědčeni o reálné existenci těchto pochodů. Dnes v to již nevěříme, tyto způsoby myšlení jsme překonali, avšak necítíme se, pokud jde o toto nové přesvědčení, zcela jistí, to staré přesvědčení v nás ještě dále žije a netrpělivě číhá na potvrzení. Jakmile se pak v našem životě přihodí něco, co se zdá toto staré opuštěné přesvědčení potvrzovat, máme pocit něčeho tísnivého, k němuž můžeme doplnit úsudek: tedy je přece jenom pravda, že člověk může zabít někoho jiného pouhým přáním, že mrtví dále žijí a je možné je spatřit na místě jejich dřívější činnosti apod.! Naopak pro toho, kdo se u sebe s tímto animistickým přesvědčením důkladně a definitivně vypořádal, tísnivý účinek tohoto druhu odpadá. Ten nejpodivuhodnější souběh přání a jeho vyplnění, to nejzáhadnější opakování podobných zážitků na témže místě nebo ve stejné době, ty nejsálivější zrakové vjemy a ty nejpodezřelejší šumy jej nezmatou, nevzbudí v něm strach, jež bychom mohli označit za strach před něčím stísnujícím. Jedná se zde tedy čistě o záležitost testování reality, o otázku materiální reality.²²

Jinak je tomu s tím tísnivým účinkem, který vychází z vytěsněných infantilních komplexů, z kastráčního komplexu, z fantazijní představy o matčině lůně atd., jenomže reálné události, které tento

druh tísnivého pocitu vzbuzují, nemohou být příliš časté. Tísnivý účinek prožívání patří většinou do té dříve uvedené skupiny, pro teorii je však rozlišování jich obou velmi významné. U tísnivého pocitu plynoucího z infantilních komplexů nepřichází otázka materiální reality vůbec v úvahu, na její místo nastupuje realita psychická. Jedná se o skutečné vytěsnění nějakého obsahu a o návrat vytěsněného, nikoli o zrušení *víry v realitu* tohoto obsahu. Mohli bychom říci, že v jednom případě je vytěsněn jistý představový obsah, ve druhém je vytěsněna víra v jeho (materiální) reálnou existenci. Avšak ten druhý způsob vyjadřování pravděpodobně rozšiřuje užívání termínu „vytěsnění“ za jeho právoplatné hranice. Je správnější, když přihlédneme ke zde patrnému psychologickému rozdílu a ten stav, v němž se nachází animistické přesvědčení kulturního člověka, označíme za – více či méně úplný – *stav překonanosti*. Náš závěr by pak zněl: tísnivý účinek zážitků vzniká, jestliže jsou nějakým dojmem znovuoživeny *vytěsněné* infantilní komplexy anebo když se zdá, že jsou znovu potvrzena *překonaná* primitivní přesvědčení. A konečně se nesmíme zálibou v hladkém vyřízení věci a průhledném vypočtení nechat odvrátit od doznání, že oba zde popsané druhy tísnivého účinku není vždy třeba od sebe ostře oddělovat. Když uvážíme, že primitivní přesvědčení tím nejtěsnějším způsobem souvisejí s infantilními komplexy a vlastně v nich mají své kořeny, nebudeme se tomuto stírání ohraničení příliš podívat.

22 — Protože i tísnivý účinek dvojníka je tohoto druhu, bude zajímavé se dozvědět, jaký účinek bude mít, jestliže někdy, aniž bychom si to vyžádali a znenadáni, narazíme na obraz vlastní osobnosti. Ernst Mach podává zprávu o dvou takových pozorováních v *Analýze počítků* (Mach, Ernst. *Analyse der Empfindungen*. Jena: Fischer, 1900, s. 3). Ten se jednou nemálo vylekal, když poznal, že obličej, jež spatřil, je jeho vlastní, jindy pronesl velmi nepříznivý soud o domněle cizím člověku, který nastoupil do jeho autobusu. „Co to tam ale nastupuje za zchátralého kantora.“ – Já mohu vyprávět o jednom podobném dobrodružství: seděl jsem sám v kupé lůžkového vagonu, když se při prudším trnutí vlaku otevřely dveře vedoucí k přilehlé toaletě a do mého kupé přistoupil starší pán v županu s cestovní čapkou na hlavě. Domníval jsem se, že si při odchodu ze záchodu nacházejícího se mezi dvěma oddíly vozu spletl směr a omylem vešel do mého kupé, vyskočil jsem, abych mu to vysvětlil, brzy jsem však udiveně poznal, že tím vetřelcem byl můj vlastní, zrcadlem ve spojovacích dveřích vytvořený obraz. Víím ještě, že se mi ten zjev hrubě nelíbil. Místo toho, že bychom se kvůli dvojníkovi vyděsili, jsme jej oba – Mach stejně jako já – prostě nerozpoznali. Nebyla však přitom pocíťovaná nelibost přesto pozůstatkem oné archaické reakce, jež pocíťuje dvojníka jako něco stísnujícího?

Tísnnivý účinek vymyšlených příběhů – fantazijních představ, básnictví – si skutečně zasluhuje samostatnou úvahu. Tento účinek je především daleko obsažnější než tísnivý účinek zážitků, obsahuje tento účinek ve svém celku a pak ještě i něco jiného, co se v podmínkách prožívání neobjevuje. Protiklad mezi vytěsněným a překonaným nemůže být bez pronikavé modifikace přenesen na to, co vyvolává tísnivý účinek v básnictví, neboť předpokladem platnosti říše fantazie je, že její obsah nepodléhá testování reality. Paradoxně znějícím výsledkem je, že *v básnictví nepůsobí tísnivé mnohé, co by tísnivý účinek mělo, kdyby se to odehrálo v životě, a že v básnictví existuje mnoho možností, jak dosáhnout tísnivého účinku, které v životě odpadají*. K mnoha básníkovým svobodám patří i svoboda volit si podle libosti svět, jež zobrazuje, tak, že se shoduje s nám dobře známou realitou anebo se od ní nějakým způsobem vzdaluje. My jej v každém případě následujeme. Svět pohádky např. již předem opustil půdu reality a přibližuje se otevřeně k přijetí animistického přesvědčení. Vyplnění přání, tajné síly, všemohoucnost myšlenek, oživenutí neživých předmětů, jež jsou v pohádkách zcela obvyklé, zde nemohou mít žádný tísnivý účinek, neboť pro vznik tísnivého pocitu je, jak jsme slyšeli, potřebný spor o to, zda překonaná nevěrohodná věc není přece jen reálně možná, což je otázka, která je v důsledku předpokladů, z nichž pohádkový svět vychází, vůbec odstraněna z cesty. A tak pohádka, jež nám poskytla většinu příkladů rozporu s naším řešením problému tísnivého účinku, uskutečňuje výše zmíněný případ, že v říši vymyšleného nepůsobí tísnivým účinkem mnohé, co by tento účinek mít nemuselo, kdyby se to přihodilo v životě. K tomu přistupují u pohádky ještě jiné momenty, jichž se chceme později stručně dotknout.

Básník si také mohl stvořit svět – méně fantastický než svět pohádek –, jenž se od reálného světa přesto odlišuje předpokladem existence vyšších duchovních bytostí, démonů anebo duchů zesnulých. Všechno tísnivé účinek, který by mohl být s těmito postavami spojen, pak odpadá, pokud k tomu předpoklady této básnické

reality dostačují. Duše z Dantova pekla anebo zjevení duchů v Shakespearově *Hamletovi*, *Macbethovi* nebo *Juliu Caesarovi* jsou možná pochmurné a strašné, ale tísnivým účinkem působí v podstatě právě tak málo jako třeba Homérův veselý a jasný svět bohů. Přizpůsobujeme svůj úsudek podmínkám této básníkem fingované reality a přistupujeme k duším, duchům a strašidlům, jako by to byly plnoprávně existující bytosti, jakými jsme ve hmotné realitě my sami. I toto je případ, v němž jsme tísnivého účinku ušetřeni.

Jinak je tomu ale, když se básník, jak se zdá, postavil na půdu běžné reality. Pak přijímá i on všechny podmínky, jež platí pro vznik tísnivého pocitu při prožitcích, a všechno, co působí tísnivě v životě, tak působí i v básnictví. Ale v tomto případě může básník také vystupňovat a zmnohonásobit tísnivý účinek v daleko větší míře, než je to možné při zážitcích, tím, že nechává přihodit se takové události, které by se ve skutečnosti předmětem naší zkušenosti nestaly anebo se jím staly jen velmi zřídka. Zrazuje nás pak do jisté míry našimi pověrami, jež jsme pokládali za překonané, klame nás tím, že nám slibuje obyčejnou skutečnost, a potom přesto vychází za její rámec. My reagujeme na jeho smyšlené příběhy tak, jako bychom reagovali na vlastní zážitky; když si toho podvodu všimneme, je příliš pozdě, básník již dosáhl svého záměru, avšak musím tvrdit, že nedocílil čistého účinku. Zůstává v nás pocit neuspokojení, jistý druh hněvu nad pokusem o oklamání, tak jak jsem to zvláště zřetelně pocítil při četbě Schnitzlerovy povídky *Věštba* a podobných, se zázračným si pohrávajících děl. Básník má pak k dispozici ještě jeden prostředek, jehož pomocí se může této naší vzpouře vyhnout a zároveň zlepšit podmínky pro dosažení svých záměrů. Spočívá v tom, že nás po dlouhou dobu nenechává uhodnout, jaké prostředky si vlastně pro svět, jehož existenci předpokládá, zvolil, anebo že se dovedně a lstivě takovémuto rozhodujícímu vysvětlení až do konce vyhýbá. Celkem vzato je zde však skutečně výše ohlášený případ, že vymyšlený příběh vytvoří nové možnosti tísnivého pocitu, které by při prožívání odpadly.